

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI *

İSMAİL SOYSAL

19 Ekim 1939'da Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Yardımlaşma Andlaşması (Traité d'Assistance Mutuelle) Türkiye'nin Batılı Devletlerle yaptığı ilk ittifak bağıttır. Andlaşma, İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken, 1939 baharında İtalya ve Almanya'nın (Mihver Devletleri) Akdeniz ve Balkanlarda yarattıkları tehlikeyi gözönünde tutarak, aşağıda ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz üzere, bir yandan Türkiye ile İngiltere ve Fransa'nın savunma gereksinimlerini karşılamak, öte yandan Balkanların güvenliğini, özellikle Yunanistan Romanya'nın korunmasını sağlamak, ancak bu yüzden Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklenmesi olasılığını da önlemek gibi girift ve karmaşık sorunları düzenliyordu. Dünya Savaşı 1 Eylül'de başlamış, Ankara Andlaşması da 39 gün sonra yürürlüğe girmişti.

10 Haziran 1940 günü İtalya'nın müttefiki Almanya'nın yanında, İngiltere ve Fransa'ya savaş açmasıyla savaş durumu Akdeniz'e yayılınca, hukuksal bakımdan, Türkiye için "casus foederis" ortaya çıkmış, onun İngiltere ve Fransa yanında savaşa katılması gerekmişti. Nitekim, İngiliz ve Fransız Hükümetleri bunu resmen Türk Hükümetinden istemişti. Ne var ki, o sırada Fransa çökmüş, Mareşal Pétain Hükümeti Almanya ile bir silah bırakışımı sözleşmesi yapmış, böylece İngiltere yalnız kalmıştı. Türkiye ise Müttefiklerinden beklediği silahları henüz alamamıştı. Öte yandan, Almanya ile 1939 Ağustosunda bağtlatdığı Saldırmazlık ve Dostluk Andlaşmaları çerçevesinde yakın ilişkiler sürdüren Sovyetler Birliği'nin de ne yapacağı pek belli değildi. Bu durumda Türkiye'nin hemen savaşa girmesi İngiltere'ye bir şey kazandırmayacağı gibi, Balkanları ve Yakın Doğuyu tehlikelere atabilirdi. İşte bu koşullar içinde Türk Hükümeti,

* Bu incelemeyi, tarihin belgelere dayanılarak yazılması gerektiğini ömrü boyunca isteyen, bunu kendi yapıtlarıyla kanıtlayan eski Başkanımız Aziz Karal'ın unutulmaz anısı için sunuyorum.

Ankara Andlaşmasına ekli "Sovyet Çekincesi"ni ileri sürerek, 26 Haziran 1940 günü "savaş dışı" müttefik durumunu açıklamıştı.

Türkiye, ertesini yıl 18 Haziran 1941'de Almanya ile bir Saldırmazlık Paktını yapmıştı. O sırada Alman Ordusu Trakya'da Türk sınırına gelmiş bulunuyordu. Bir Alman saldırısına karşı Türkiye'nin yardımına koşacak bir kuvvet yoktu. O nedenle Türkiye tarafsız durumunu sürdürecekti, ancak bu tarafsızlığın Müttefikler için anlayışlı (o zamanki deyimini ile hayırhak, bienveillant) olmasına özen gösterecekti.

1943 sonlarında Müttefik Büyük Devletler (Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği) Türkiye'yi savaşa sokmak zamanının geldiği kanısında idiler. Nitekim, 28 Kasım - 1 Aralık 1943'de Tahran Konferansında Roosevelt, Churchill ve Stalin bu yolda bir çağrıda bulunulmasını kararlaştırınca, karar 5-7 Aralıkta Kahire Konferansında Roosevelt ve Churchill tarafından İnönü'ye bildirilmiş, o da gerekli silahlar verilmesi koşulu ile, Türkiye'nin savaşa katılmasını kabul ettiğini söylemişti. Ancak silahların verilmesi bir kez daha geçicekti, Türkiye de o nedenle savaşa katılmayacaktı.

Savaşta Almanya'nın yenileceği belli olduğu bir sırada, Türkiye, İngiltere ve ABD'nin çağrısı üzerine, 2 Ağustos 1944'de Almanya ile siyasal ilişkilerini kesmiş ve 23 Şubat 1945 günü de Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmişti. Bununla birlikte, herhangi bir askersel eyleme girişmemişti. Zaten böyle bir şeye gerek kalmamıştı. Savaş ilânı Türkiye'nin Müttefiklerin yanı sıra Birleşmiş Milletlerin San-Fransisco Konferansına katılabilmesi için öngörülmüştü.

2. Dünya Savaşı sona erince Üçlü İttifakın ne olacağı sorusu akla geliyordu. Alman ve İtalyan saldırıları düşünülerek yapılan bu ittifakın varoluş nedeni ortadan kalkmış gibi görünüyordu. Bununla birlikte, bağıtılı üç Devlettten hiç biri ona son vermemişti. Andlaşmanın 15 yıllık süresi de bitmemişti.

Çu da var ki, SSCB savaştan sonra Türkiye'ye karşı politikasını değiştirip 19 Mart 1945'de sunduğu bir nota ile, 1925 Saldırmazlık Paktına son vereceğini bildirince ve bir kaç ay sonra da Türkiye'den toprak istemlerinde bulununca, Üçlü İttifaktan başka tutanağı olmayan Türkiye İngiltere'ye başvurarak bu İttifakın geçerliliğini doğrulamakta yarar görmüştü. 1939 Andlaşmasının 1. Maddesinde genel olarak "bir Avrupa devletinin saldırısı"ndan söz edildiğine göre, bunu ileri sürmek hukuksal bakımdan olanaklı idi. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin 22 Şubat 1946'da Türk-Sovyet gerginliğine değinen bir açıklama yaparak "....Türki-

ye ile bir andlaşmamız bulunduğunu söylemeliyim” demiş, “Türkiye’nin bir devletin uydusu durumuna gelmesini değil, bağımsızlığını korumasını istediklerini” belirtmişti. 22 Mart 1946 günü de, Avam Kamarasında bir milletvekilinin Bulgaristan’da Türk sınırına doğru asker yığıldığı haberleri üzerine, Hükümetin 1939 Andlaşması uyarınca ne önlem aldığı yolundaki bir sorusuna Dışişleri Devlet Sekreteri Mac Neil “Bu andlaşma bir Avrupa devletinin (Türkiye’ye) saldırısına karşıdır” demekle, onun geçerli olduğunu vurgulamak istemiştir.

1947’de Truman Doktrinini ile ABD Türkiye’yi koruyucu rol almağa başlayınca artık Üçlü İttifaktan sözetmeğe gerek kalmayacaktı. Türkiye 1952’de NATO’ya katılınca da onun güvenlik sorunu kökünden çözülmüş oluyordu. 1954’de Üçlü Paktın 15 yıllık süresi dolmuştu. Gerçi ona Bağlı Devletlerden herhangi biri son verdiğini bildirmedigi için, yürürlüğü kendiliğinden uzamış sayılabilirdi. Ancak, artık İttifak varoluş nedenini yitirmiş, tarihe malolmuştu.

1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı üzerinde Türkiye’de derinliğine bir inceleme yapılmış değildir. Oysa, onun hazırlanışıyla ilgili belgelerin hemen hemen tümü İngiltere Dışişleri Bakanlığının çıkardığı “Documents on British Foreign Policy”nin 3. dizisinin V., VI. ve VII. ciltlerinde yer almıştır. Biz bu üç ciltte yaklaşık 250 belgeyi incelediğimiz gibi, Dışişleri Bakanlığımızca 1973’de yayımlanan belgesel beş ciltlik kitaptan “Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)” başlıklı olanındaki belgeleri, ayrıca andlaşmaya ekli olan gizli ekleri de gözden geçirdik. Fransa Dışişleri Bakanlığının çıkardığı “Documents Diplomatiques Français” dizisindeki belgeler ise, bugüne değin ancak 30 Nisan 1939 gününe dek uzanan (Cilt XV) dönemi kapsadığından, konumuz için yeterince yararlı olmamıştır. Bununla birlikte, İngiliz Belgelerinde Üçlü İttifakla ilgili olarak Fransız Hükümeti ile yapılan yazışma ve görüşmelere geniş ölçüde yer verildiğinden incelememiz için her hangi bir boşluk ve duraksama ortaya çıkmamıştır. Öte yandan, savaştan sonra Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığımızca yayımlanan Alman Arşivleri arasında konumuzla ilgili bir çok belge gözden geçirilmiştir. Tüm bu belgelerden başka Batıda yayımlanan çeşitli anılarda incelememize yararlı bilgilere rastlanmıştır. Yazımızın sonuna en önemli belge ve yapıtları gösteren bir kaynakça koyuyoruz.

İncelememiz, kısa bir girişten sonra, yedi aylık bir dönemi kapsamakta olup 7 Nisan 1939’da İtalya’nın Arnavutluk’u istila etmesi ve 13 Nisan’da İngiltere ile Fransa’nın Yunanistan ve Romanya’ya güvence vermeleri üzerine, Akdeniz ve Balkanlarda güvenliği güçlendirici önlemler almak için,

İngiltere ile Türkiye arasında yapılan görüşmelerin tüm aşamalarını, Fransa'nın bu görüşmelere katılmasını; 12 Mayıs'ta İngiltere ve 23 Haziranda Fransa ile imzalanan ortak demeçleri; Sovyetler Birliği ile girilen temasları; Balkan Devletleriyle yapılan danışmaları; Almanya ve İtalya'nın tepkilerini; 26 Eylül-16 Ekim'de Moskova'da yapılan Türk-Sovyet görüşmelerini ve 19 Ekim'de imzalanan Türk-İngiliz-Fransız İttifakının, o zaman gizli tutulan ekleriyle birlikte, hükümlerini göstermektedir.

TÜRKİYE'NİN BATILILARLA YAKLAŞMASI:

1935-1938

Türkiye, Avrupa'da bulutların kararmağa başladığı, özellikle İtalya'nın genişleme emellerinin açığa vurulduğu 1934 yılından sonra, Sovyetler Birliği ile dostluk ve dayanışmasını bozmaksızın, İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini güçlendirmek eğilimini göstermişti. Nitekim, 1935 yılı sonlarında İtalya Habeşistan'a saldırınca Türk Hükümeti, İngiltere ve Fransa'yı izleyerek, Milletler Cemiyeti çerçevesinde alınan yaptırım kararlarına katılmış, ayrıca bu yaptırımlar yüzünden İtalya'nın bir saldırısı olasılığına karşı İngiltere ile geçici bir ittifak anlaşması bağlatmıştı. Arkasından, 1936 yazında Montreux Boğazlar Konferansında İngiltere ile görüş ve anlayış birliği ortaya çıkmış, Türk-İngiliz işbirliğinin gelişeceği anlaşılmıştı. Gene 1936 yazında İspanya içsavaşı başlayınca Türk Hükümeti İngiltere ve Fransa'yı izlemiş ve ertesi yıl Akdeniz'de İtalyan korsanlık eylemlerine karşı, Nyon ve Cenevre Anlaşmaları çerçevesinde, bu iki batılı devletle işbirliği yapmıştı¹.

Hitler Almanyasının ilk aşamada Avrupa'daki Almanların birliğini (1938 Mart'ında Avusturya'nın, Eylül'de Südetlerin bağlanması) gerçekleştirdikten sonra, doğuya doğru genişlemek istediği belli olmuştu. Buna karşı Fransa ve Sovyetler Birliği, 1935 Yardımlaşma Paktı gereği ve korumak istedikleri küçük devletlerle işbirliği içinde, önlemler almaya çalışıyordu. İngiltere ise, henüz yatıştırma politikası güdüyor, hiçbir devletle savunma paktı yapmaya yanaşmıyordu. Öte yandan, 1936

¹ Türkiye'nin 1934-1937 döneminde Batılılarla işbirliği için bak. İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelışı (1934-1937)" Türk Tarih Kurumu, Belleten C. XLV, sayı 177, Ankara, 1981

Ekim'inden beri İtalya'nın Almanya ile oluşturduğu "Roma-Berlin Mihveri"nin bir saldırgan ittifaka dönüşmesini önlemek ümidiyle, İngiltere ve Fransa, İtalya ile iyi ilişkileri sürdürmeye çalışıyordu. Örneğin İngiltere, Akdeniz'de "statu quo"yu korumak üzere, İtalya ile 2 Ocak 1937 Centilmenlik Anlaşmasını 1938 Nisan'ında Paskalya Anlaşması ile geliştirmekte yarar görmüştü.

Jeopolitik durumu nedeniyle, Türkiye'nin beklenen savaştaki önemi Almanya gibi, Sovyetler Birliğince ve Batılılarca da biliniyordu. Nitekim, Avrupa'da durum ağırlaşırken Türkiye ile Batılılar arasında bir siyasal bağıt yapılması yolunda ilk somut girişim 1938 Eylül'ünde Fransa'dan gelmişti. O sırada, Türkiye ile Fransa arasındaki Sancak uyuşmazlığı 1937 yazında iki devletin anlaşması ile sona erdirilmiş, Hatay Devleti 2 Eylül 1938'de kurulmuş bulunuyordu.

Girişim, Eylül ortalarında Fransa Dışişleri Bakanı M. Bonnet'in Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suad Davaz'a verdiği yazılı bir öneri biçiminde olmuştu. Öneride, taraflardan biri savaşa tutuşursa, öteki tarafın ona anlayış gösteren bir tarafsızlık gütmesi, gerektiğinde danışmalar yapılması, tarafların ülkeleri üzerinde birbirine karşı düşmanca öğütler kurulmasının engellenmesi (Türkiye-Suriye açısından) öngörülüyordu. Gerçi 4 Temmuz 1938'de Ankara'da imzalanan Türk-Fransız Dostluk Andlaşmasında da buna benzer hükümler vardı. Ancak, o andlaşma Avrupa'daki gelişmeler gözönünde tutularak değil, ikili ilişkiler açısından ve dar kapsamlı olarak düşünülmüştü. Zaten andlaşma TBMM'nce henüz onaylanmış olmadığı gibi, Türk Hükümeti, Hatay Türkiye'ye bağlanarak, bu sorunun kökünden çözümünü yeğlediği zaman andlaşma metnini 1938 sonlarında geri alacak ve bir kenara bırakacaktı.

Büyükelçi Davaz Fransız önerisi üzerine Ankara'ya gelmiş ve bunu hükümete sunmuştu. O sırada Atatürk hasta idi. Bayar Hükümeti öneriyi incelemiş ve bir karşı öneri tasarısı hazırlamıştı. Hükümet böyle bir siyasal bağıtta İngiltere'nin de katılmasını istiyordu. Bu isteğini Fransız Hükümeti ile birlikte İngiliz Hükümetine de duyurmuştu. İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, ilkin olumsuz görünen tepkisinden sonra, Eylül sonlarında izinden Ankara'ya dönen İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine ile Aras'a gönderdiği mesajda, "uluslararası durumdaki gelişmelerin böyle bir önerinin ele alınmasına olanak verebileceğini, hatta ona ivedilik kazandırılacağını" bildirmekle görüşmelere açık kapı bırakmış, ayrıca bu konuda Yunan Hükümetiyle de danışmalara girişilmesi yolundaki düşünceye katıldığını bildirmişti.

Aras son gelişmeleri 2 Ekim'de Atatürk'e anlatıp Fransa ve İngiltere ile üçlü bir siyasal bağıt yapılması için Onun onamını almıştı². Bunun üzerine, Aras 7 Ekim'de Halifax'a gönderdiği mesajda, bu konuda görüş birliğinden duyduğu sevinci bildirirken, "ortak çıkarlarla ilgili sorunlarda Türkiye'nin İngiltere ile temas ve dayanışmayı sürdüreceğini" belirtmişti. Öte yandan, Davaz Paris'e dönünce Fransa Dışişleri Bakanlığı ile temasa geçmiş, Aras'ın Bonnet'ye daha önce bildirdiği üzere, Türkiye'nin İngiltere'nin de katılması gereken böyle bir bağıtın hiçbir devlete karşı olmamasını (savunma niteliği), bundan başka Hatay sorununun daha önce kesin bir çözüme bağlanmasını istediğini anlatmıştır. Bu arada Atatürk 10 Kasım'da yaşamını yitirmiştir.

Fransızlar, İngiltere'nin şu sırada böyle bir anlaşmaya yanaşmadığını, ancak anlaşmanın ayrı ayrı ikili olarak gerçekleştirilebileceğini bildirmiş ve 14 Kasım'da Davaz'a bir tasarı vermişti. Bunda, şimdilik Türkiye ve Fransa arasında (Bonnet ve Davaz) yapılacak bir mektup verişimi (Exchange des Lettres) ile, iki ülkenin genel siyasetlerini ilgilendiren konularda sık sık bilgi alışverişinde bulunacağı, iki hükümetin tutumlarında uyum sağlanacağı, taraflarca Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesinin arzu edildiği belirtiliyordu.

Görülüyor ki, bu aşamada Fransa Türkiye'yi kendi yanında tutmak istiyor. Başka deyişle, Türkiye Almanya'ya kaymasa bile, onun tarafsız politika gütmesini önlemek istiyordu.

Türk Hükümeti Fransa ile girilen bu görüşmelerden zamanında İngiltere'ye haber veriyordu. Ancak İngiltere gene de bir yazılı bağıtta (andlaşma, anlaşma hatta demeç) yanaşmıyordu. Nitekim Büyükelçi Sir Percy yeni Dışişleri Bakanı Saracoğlu'na 27 Kasım 1938 günü yolladığı mektupta şöyle demişti³.

"Bir kez böyle bir andlaşma, bugünkü İngiliz-Fransız ve İngiliz-Türk dostluğuna yeni bir şey eklemeyecektir. Öte yandan, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile bir andlaşma yapmaları, bu iki ülkenin Yunanistan ile benzeri bir andlaşma imzalamalarını gerektirebilir. Bu durumda, Yunanistan'ın da görüşmelere katılması gerekeceğinden, sonunda dördü bir andlaşma ortaya çıkacaktır. Böyle bir anlaşma ise Almanya ve İtalya tarafından kötü karşılanacaktır. Çünkü Almanya bu anlaşmayı kendisine karşı bir çemberleme siyaseti gibi görecektir, İtalya da dört Akdeniz ülkesinin aralarında İtalya'ya karşı bir siyasete giriştikleri izlenimini edinecektir. İtalya'nın böyle bir izlenime kapılmasını önlemek için onu da yapılacak anlaşmaya sokmak formülü aklı gelirse de, bu da ortaya genel nitelikte bir Akdeniz Paketi konusunu çıkaracaktır ki,

² Dışişleri, "Montreux ve Savaş Yılları", Ankara, 1973, s. 188

³ Dışişleri, İbid, s. 190-191

İtalya'nın çok taraflı bir anlaşmayı kabule hazır olacağı kuşkulu olduğu gibi, İngiltere Hükümeti de bugünkü koşullar içinde bu tip bir andlaşma istememektedir".

Öte yandan, Fransa Türkiye'nin Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması istemine henüz olumlu bir tepki göstermemişti. Onun bu duraksaması 1939 baharına dek sürecek, o yüzden Türk Fransız görüşmeleri de ilerlemeyecekti. Ancak 1939 baharında Avrupa'da tehlikeler büsbütün artınca Hatay için, İngilizlerin de az çok özendirilmesiyle, bir anlaşma yolu açılacaktı. Nitekim, Bonnet 6 Nisan 1939'da kendisiyle Paris'te görüşen İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy'ye uluslararası geniş sorunlar karşısında artık Türklerle anlaşmaya niyetli olduklarını belli etmişti⁴.

ÇEKOSLOVAKYA VE ARNAVUTLUK'UN İSTİLASI

(15 Mart-7 Nisan)

VE TÜRK-İNGİLİZ TEMASLARI:

11-13 NİSAN 1939

Almanya'nın 15 Mart'ta, Çekoslovakya'yı ortadan kaldırmasından 8 gün sonra İtalya'nın Arnavutluk'u istilası, artık Avrupa'da genel bir savaşın kaçınılmaz olduğunu göstermişti. Mihver'in bu birbirini izleyen saldırıları karşısında başlıca devletlerin tepkileri şöyle olmuştu:

Fransa telaş içinde, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile birlikte, Mihver'in yeni saldırılarına karşı çareler arıyor; İngiltere, yatıştırma siyasetini artık kesinlikle terk ediyor, 31 Mart'ta Polonya'ya tek yanlı güvence veriyor; Fransa da, 13 Nisan'da Fransa-Polonya ittifakına dayanarak, güvencesini doğruluyor; 30 Eylül 1938 Mühim Konferansı kararlarından beri Batılıların gevşekliğinden yakınan, hatta onların Almanya'yı Rusya'ya saldırtmak istemelerinden kuşkulanan Sovyetler Birliği, Alman Hükümetini Çekoslovakya'nın istilası nedeniyle, 19 Mart'ta protesto ediyor, Londra ve Paris ile temasa geçerek, İngiltere, Fransa, Polonya, Romanya ve Türkiye ile birlikte, bir savunma cephesi kurulması önerisinde bulunuyor; ancak, İngiliz Hükümeti, Fransa, Sovyetler Birliği ve Polonya ile ortak bir demeçle yetinilmesini istiyor ve Balkanların güvenliği için ayrı bir yol arıyor; Türkiye, İtalya'nın Arnavutluk'a yerleşmesini Balkanlarda İtalya'nın bir köprü başı gibi görüyor ve oradan Yunanistan'a saldırıya geçmesinden kaygılanıyor, Bulgaristan'ın Mihver'e alet olmasını önlemek için Roman-

⁴ İngiliz Arşivleri (Documents on British Foreign Policy, 3. Seri) C.V, Appendix I

ya'nın Güney Dobruca konusunda Bulgaristan'a hiç değilse bir vaatte bulunması gereğine inanıyor ve İngiltere ile Fransa'nın Balkanlarda daha kararlı olmasını bekliyor; topun ağzındaki Polonya ve Almanya'nın Romanya sınırlarına yaklaştığı bir sırada "revisioniste" Macaristan ve Bulgaristan'ın emellerinden çekinen Romen Hükümeti, desteği Batılılardan bekliyor; Polonya gibi Romanya da, Sovyetlerin, müttefik sıfatıyla da olsa, topraklarına girmesinden korkuyor; Yunanistan, İngiltere ile Fransa'dan yardım bekliyor ve Türkiye ile dayanışmasını artırıyor; Yugoslavya ise 1937 yılında Bulgaristan ve İtalya ile bağtlatdığı Dostluk Andlaşmalarından beri Balkan Paktı içinde daha bağımsız bir tutuma girmiş olarak ve 1938'de Avusturya'nın Almanya'ya bağlanmasından (Anschluss) sonra Almanya ile, Arnavutluk'un işgali üzerine de İtalya ile komşu olmanın yarattığı korkuyla, ayrıca Mihver'in siyasal ve ekonomik baskısı karşısında, Batılılardan az çok uzak duruyor.

İngiliz ve Fransız Hükümetleri bu durumda, Polonya'dan sonra, Yunanistan ile Romanya'ya da tek yanlı güvence vermeyi ve bunu 13 Nisan'da açıklamayı kararlaştırınca, ona Türkiye'nin de katılmasını istemişlerdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax 11 Nisan'da Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'e yolladığı bir yönergede⁵ İtalya'nın Yunanistan'a karşı girişebileceği bir saldırı yüzünden Türkiye'nin ortadaki andlaşmalara göre (1934 Balkan Paktı, 1933 ve 1938 Türk-Yunan Andlaşmaları) bir yardım yükümlülüğü doğmamakta ise de, şimdi İngiltere ve kabul ederse-Fransa ile birlikte verilecek güvenceye katılıp katılmayacağını 12/13 Nisan gece yarısına dek bildirilmesini istemişti. Fransız Hükümeti bu girişimi desteklediğini 12 Nisan'da İngiliz Hükümetince bildirilmişti.

Halifax 12 Nisan'da Ankara Büyükelçisine, Saracoğlu'na iletmek üzere, yolladığı bir yönergede⁶, Mihver'in Avrupa'yı egemenliği altına almak isteğini belirttikten sonra, İngiltere'nin Akdeniz bölgesinde İtalya'nın doğrudan, ya da dolaylı bir tehdidine karşı Türkiye'ye yardıma kararlı olduğunu, buna karşı Türkiye'nin de bir İtalyan-İngiliz savaşında onun yardımına gelmesi gerektiğini, bu temel üzerine karşılıklı yükümlerin görüşülebileceğini, öte yandan bir Alman saldırısına karşı İngiltere ve Fransa'nın, Polonya ile birlikte, Romanya'ya bir güvence vermeyi düşündüklerini, Türkiye'nin de bu güvenceye katılmak isteyip istemediğini bilmek, ayrıca Bulgaristan'ın hiç değilse tarafsızlığını sağlamak konusunda Türkiye'nin ne düşündüğünü öğrenmek istediğini, İngiliz Hükümetinin

⁵ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 167

⁶ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 179

hazırlayacağı tasarı metnini yakında göndereceğini duyurmuştu. Büyükelçi de bu önerileri 13 Nisan'da bir muhura (Aide-Mémoire) ile Saracoğlu'na iletmişti. Gene o gün Fransa Büyükelçisi Massigli, İngiliz önerilerine Fransa'nın da katıldığını telefonla Bakanlık Genel Sekreteri Menemenci-oğlu'na bildirmişti.

Bu İngiliz önerisi üzerine Türk Hükümeti, Cumhurbaşkanı İnönü'nün Başkanlığında 13 Nisan'da hemen toplanıp konuyu olumlu biçimde ele almış ve Türkiye'nin sıkı ilişkiler sürdürdüğü komşusu Yunanistan için İtalya'ya karşı yardım yükümlüğü üstlenmesinin TBMM'nin onamını gerektirdiğini, Türkiye'nin kendi güvenliği işinin de İngiltere ile dostça ele alınabileceğini kararlaştırmıştır. Hazırlanan tutanak metninin altına İnönü kendi el yazısı ile, "İtalya'nın Yunanistan'a bir saldırısında Türkiye'nin otomatik olarak harekete geçmesi yükümü ancak TBMM'nin onayı ile üstlenilebilir. O nedenle yeni yükümlerin Meclise anlatılabilir değer ve nitelikte olması zorunludur" notunu koymuştu. Hükümetin bu kararı üzerine Saracoğlu, 13 Nisan'da İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine, Türk Hükümetinin, Yunanistan ile Romanya'ya güvence verilmesi girişimine sempati göstermekle birlikte, TBMM'nden yetki almadan ve Türkiye için böyle bir yükümlülük karşılığında kendi güvenliği bakımından bir güvence sağlamadan öneriyi kabul edemeyeceğini, ancak İngiltere ve Fransa'nın yayımlayacakları demece "Yunan Hükümetiyle yakın ilişkileri bulunan Türk Hükümetine bu demeçten bilgi verilmiştir" diye bir tümce eklenebileceğini bildirmişti. Saracoğlu, bu arada, İngiliz Büyükelçisine "bize neden İtalya'ya karşı güvence vermeyi düşünüyorsunuz da Almanya'ya karşı düşünmüyorsunuz?" diye sormuştu.

Gene 13 Nisan'da Hükümetin bu kararından Londra Büyükelçisi Aras'a bilgi verilirken, Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Büyükelçisine şöyle bir yazılı ara yanıtı göndermişti: "Türk Hükümeti Yunanistan'ın bütünlüğüne büyük önem vermektedir. O nedenle ki, Yunanistan ile karşılıklı savunma bağlarımız vardır. Ancak bir İtalyan saldırısına karşı Yunanistan'a otomatik bir yardım konusu Türkiye için yeni bir yükümlülük ortaya koyacaktır. Bu da TBMM'nin onayını gerektirir. Büyükelçinin sorusunun ikinci bölümünü (Romanya'ya güvence verilmesi konusu) Bakanımız sözlü olarak yanıtlamış bulunmaktadır".

Halifax Türk Hükümetinin tepkisini öğrenir öğrenmez, o akşam yolladığı başka bir telgrafta, "Türkiye'ye bir Alman saldırısına karşı da güvence verilebilir, yeter ki Türkiye Romanya'ya verilecek güvenceye de

katılsın ve Almanya'ya karşı bizimle karşılıklı yükümlülük üstlenmeyi kabul etsin" demişti. Saracoğlu bu yeni bildiri üzerine İngiltere'nin (ve Fransa'nın) Türkiye ile kapsamlı bir ittifak yapma eğilimi gösterdiğini anlayarak, İngiliz Büyükelçisine bundan hoşnutluğunu göstermiş, bu arada, bir savaşı gözönünde tutarak, Türkiye'nin maddesel yardımlara gereksinim duyduğunu da belirtmişti ⁸.

Böylece, 11-13 Nisan'da Türk-İngiliz temasları, İngiltere'nin önce dar kapsamlı bir girişimi, bunu Türkiye'nin iyi karşılayarak yapılacak bağıtta Türkiye'nin özel durumu gereği kimi koşulların öngörülmesini istemesi ve buna da İngiltere'nin anlayış göstermesi üzerine, olumlu biçimde hızla gelişmiş, Fransa da bunu desteklemiş artık anlaşma koşulları üzerinde görüşmelere girişilmesine gelinmişti ki, bu da bir ay sürecek ve ilk aşamada 12 Mayıs 1939 günü Türk-İngiliz Demecinin açıklanması sonucunu verecekti.

İşte Türkiye ile bu ilk görüş alışverişi yapılırken, İngiltere Başbakanı Chamberlain ve Fransız Başkanı Daladier 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya tek yanlı güvence (garanti) verdiklerini resmen açıklamışlardı. Yapılan demeçlerde, Türkiye'nin desteğinden şimdilik söz edilmemişti. Bununla birlikte, özellikle Romanya'ya verilen güvence, bir savaş durumunda İngiliz-Fransız yardımı ancak Boğazlar üzerinden yapılabileceğinden, buna Türkiye'nin desteğinin, onunla bağıtlanacak bir anlaşma çerçevesinde, sağlanacağı varsayımına dayanıyordu. Saracoğlu, Türkiye'nin kimi ödünler karşılığında, bunun kabul edilebileceğini Batılılara hissettirmiş bulunuyordu.

Aşağıda görüleceği üzere, Türk-İngiliz görüşmeleri Ankara'da Dışişleri Bakanı Saracoğlu ve kimi kez Menemencioğlu ile İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen arasında olacak, gelişmelerden Londra Büyükelçisi Tevfik R. Aras'a da bilgi verilecekti. Fransa Büyükelçisi Massigli ise bu konuda, Londra ile Paris arasındaki temasların ışığında, İngiliz meslektaşına ya da Saracoğlu ve Menemencioğlu aracılığı ile görüşmeleri izleyecek, hemen her nokta üzerinde Fransa'nın onamını bildirecekti. Bu arada, Hatay sorunu üzerindeki Türk-Fransız görüşmeleri Paris ve Ankara'da tarafların büyükelçilerince yürütülecek, Fransa Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasına razı olduğu zaman, Türk-İngiliz Demecinin tıpkısı 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında açıklanacaktı. Tüm bu görüşmeler ve verişilen metinler Fransızca yapılmış, ikili demeçlerin ve andlaşmaların geçerli metinleri de Fransızca olmuştur.

⁸ İngiliz Arşivleri, Ibid. s. 187

TÜRK-İNGİLİZ DEMECİNE GÖTÜREN GÖRÜŞMELER:

Nisan-Mayıs

İngiliz Hükümetinin 13 Nisan'da Ankara Büyükelçisi aracılığı ile ilettiği yazılı öneriye, Türk Hükümetinin yanıtını Saracoğlu 15 Nisan'da Knatchbull-Hugessen'e yollamıştı⁹. Türkiye'nin Avrupa'daki gelişmeleri nasıl değerlendirdiğini ve İngiltere ile hangi koşullar çerçevesinde bir anlaşma yapılacağını gösteren bu iki sayfalık belgede, Mihver'in Avrupa'yı egemenliği altına almak istediği, küçük devletlerin tehlikelerle karşılaştığı, İtalya'nın Akdeniz'e egemen olması olasılığının İngiltere gibi Türkiye'yi de tehdit ettiği, bu durumda iki ülkenin çıkarlarının birbirine koşut olduğu belirtildikten sonra, şöyle denilmektedir:

“Türkiye şimdiden Mihver'e karşı açıkca bir tutum içine girerse ve Mihver Devletleri de bir genel savaş açmakta kararlı iseler, bu, kısa sürede tüm düşman kuvvetlerinin Boğazlara yönelmesi sonucunu verecektir ki, böyle bir durumda Türkiye Mihver'in bütün baskısını üzerine çekmiş olur. O nedenle, Türk Hükümetinin İngiltere ve, ilerde Fransa ve Sovyetler Birliği'nin yapacağı gerçek yardımın önceden saptanmasını istemesi doğaldır, bu nokta girişeceği hazırlıklar için de zorunludur.

“Türk Hükümeti, bugünkü durumunun gerektirdiği bir karara varabilmek için Sovyetler Birliği'nin takınacağı tutumu kesinlikle bilmek zorundadır. Bu konuda Moskova nezdinde yapılan girişim henüz Türk Hükümetini aydınlatıcı nitelikte bir sonuç vermemiştir.

“Öte yandan, Boğazların savunması için Türkiye'ye düşecek yük öylesine ağır ve önemlidir ki, Türk kuvvetlerini Romanya'nın yardımuna yollamak ne olanaklı, ne de ortak çıkarlara uygundur.

“Bunun gibi, Türkiye'nin hemen Mihver Devletlerine karşı bir tutum içine girmesinin Bulgaristan'a gereğinden büyük bir önem kazandırmasından ve onu uzlaşmazlığa itmesinden korkulur. Balkan dayanışmasının sürdürülmesi ve bu bölgede Mihver'in etkisinin engellenmesi, Türkiye'nin genel barışa yapacağı en etkin katkı olup onun bu yolda bugüne değin oynadığı rolü sürdürmesinde yarar vardır.

“Bugün için yukarıda açıklanan düşünceler şöyle özellenebilir:

“1. Durumun gelişmesine göre gerekli hareketi hazırlamak üzere, Türkiye'nin genel barış için İngiltere'ye koşut ya da ona yakınlık gösteren (sympathique) bir politika güttüğünü açıkca belli etmek ve, bunun yanı sıra, Mihver Devletleri Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir saldırıya geçmedikçe, Türklerin tarafsızlığını sürdüreceğini göstermek;

⁹ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 226

“2. Mihver Devletlerin karadan bir saldırısına karşı Boğazların savunması amacıyla gerekli hazırlıklar-ki Türkiye bu hazırlıklara şimdiden başlamıştır-için İngiliz yardımı;

“3.Sovyetler Birliği'nin işbirliğinin sağlanmasına çalışılması;

“4.Türkiye'nin Bulgar-Romen uyumsuzluğunu çözmek üzere giriştiği çabalara İngiltere'nin desteğinin sağlanması;

“5.Bir yardımlaşma bağütında Türkiye ile İngiltere'nin ortak eylemi öngörüleceğine göre İngiliz muhtırasında (13 Nisan) sözü geçen tasarruun Türk Hükümetine bildirilmesi;

“6. Yukarıdaki konular ve bu konuda yapılan görüşmeler üzerinde kesin bir gizliliğin sağlanması”.

Halifax 15 Nisan Türk bildirisine verilmesi gereken yanıtı 19 Nisan'da Büyükelçisine bildirmiş, Fransız Hükümetine de bilgi vermişti. Bunda Türk Hükümetinin genel durum üzerindeki görüşünün İngiltere'ninkine uyduğunu, Balkanların güvenliği için Türk Hükümetinin Balkan Paktının dört devleti ile Bulgaristan'ı yaklaştırmak gibi bir rol oynamak ve Mihver Devletleri Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir saldırıya geçmedikçe tarafsız kalmak istediğinin anlaşıldığını, ancak saldırı başka bir yerde başlasa da, Türkiye'nin Akdeniz'de ve Balkanlar'da İngiltere ile işbirliği düşünüp düşünmediğini bilmenin önemi olduğunu, bunun gerekirse gizli tutularak “Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir savaşa götürecektir saldırı” (An act of aggression leading to war in the Mediterranean or the Balkans) diye anlatılabileceğini, ortak bir demeç için temel noktalar üzerinde danışmalar yapılabileceğini, Sovyetlerin işbirliğinin sağlanması çarelerinin araştırılacağını, temel noktalarda anlaşma olursa genelkurmay görüşmelerine girişilebileceğini belirtmiş ve bir anlaşmaya temel olacak ilkeleri bildirmişti.

Büyükelçi 20 Nisan'da Saracoğlu ile görüşmüş ve ona ayrıca bu çerçevede bir metin vermişti¹⁰.

İngiltere'nin bu yanıtından iki gün sonra Bakanlar Kurulu, İnönü'nün başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katılmasıyla, toplanıp durumu görüşmüştü¹¹.

Toplantıda ilk sözü alan Fevzi Çakmak, önce İtalyan tehdidine değinerek, Balkanlar'da İtalya'nın dayandığı Bulgaristan'ın Balkan Paktı karşısında kıpırdayamaz bir duruma gelmesi üzerine, Türkiye'yi yalnız 12 Adadan tehdit edilebileceğini anladığını, ancak bu yeterli olmadığını için

¹⁰ İngiliz Arşivleri, İbid. s. 240; Dışişleri, İbid, 9-195

¹¹ Dışişleri, İbid, s. 196

1935'de Habeşistan'a saldırdığını, şimdi Balkan Paktı hareket edemez durumda olduğuna göre, bu tehdidin yeniden ortaya çıktığını, bundan başka Almanya'nın da güneye doğru inmesinin Boğazları tehdit edeceğini anlatmış ve şöyle demişti:

"Akdeniz'de bir İngiliz-İtalyan savaşında Türkiye'nin askersel harekâtı Adalarda (Oniki Ada) sınırlı kalır. Boğazlara karadan saldırı olursa, Türkiye'nin İngiliz askerine değil, modern silah ve gereçlere gereksinimi vardır. O nedenle, İngilizlerin çıkarlarına uygun olan bu önerilerin kabulü karşılığında, yardımın başlatılması gerekir".

Genel savaş konusunda Mareşal'in görüşleri de şöyle olmuştur:

"Fransa, İngiltere ve Sovyetler Birliği askersel hazırlık bakımından 1. Dünya Savaşındaki durumlarına göre bugün daha zayıftır. Ancak, bir yıpratma savaşına dönüşeceği anlaşılan bu savaşta, onların coğrafya konumları ve dünyanın başka yerlerindeki ilişkileri sonuç üzerinde etkili olacaktır. 1. Dünya Savaşında kuşatılanlar arasında bulunan Türkiye ise, bu defa kuşatanlar arasına girmekle, daha sağlam bir yer tutmuş duruma gelir. Eğer, tarafsızlığımızı koruyarak İngilizlere ve Sovyetlere bağlanmazsak ortaya şu durumlar çıkacaktır: Kuşatanlar bir yıpratma savaşı ile Mihver'i yenerlerse, yenen İngiltere, her anlaşmayı bizim sırtımızdan yapabilir. Almanya yenerse, onun en azından Boğazların çekiciliğine kapılması beklenir"

Daha sonra söz alan Bakanlar şu noktalar üzerinde durmuşlardır:

"İngiltere, Boğazların Türkiye'nin elinde bulunmasının kendi yararına olduğunu anlamıştır. İngiltere bir İngiliz-Sovyet ittifakının ortasında yer alabilecek Türkiye'ye karşı bu ittifakı kötüye kullanamaz. Oysa, Almanların hedefi Boğazları ellerine geçirmek ve Basra'ya inmektir. Savaş olacaksa, tehlike doğrudan üzerimize gelmeden önce, cepheyi daha uzakta tutacak biçimde savunma düzeni kurabilmek için İngiliz-Sovyet grubunda bulunmak gerekir. İngilizlerin niyeti savaşı önleyerek sırf İtalya ile anlaşmak için manevradan ibaret bulunsa bile, İtalya Almanya'dan ayrılarak İngilizlerle anlaşacağı zaman, İngilizlerin müttefiki olarak bulunmak bizim için doğru bir siyaset olur. Bugün sözkonusu olan, İngiltere tarafı, Mihver tarafı ya da tarafsızlık diye üç şık değildir. Bunlardan üçüncüsünü unutmak gerekir. Çünkü, tarafsızlık taraflardan birine yarayacak ve gerçekte ölekine karşı düşmanca tutum sağlayacaktır. İngiliz-Fransız-Sovyet kombinezonuna girmemiz, Bulgarların bize karşı harekete geçmelerine karşı caydırıcı bir etki yapacağı gibi, belki Romanya ve Yugoslavya'yı da Mihver ile işbirliğinden uzak kalmaya özendirir."

Toplantıda, "İngilizlere 15 Nisan'da verilen muhtıramızda ve onların yanıtlarında değinilen koşullar çerçevesinde, ilke olarak bir anlaşma bağlanması, ve Sovyetler ile yapmak üzere olduğumuz temas sonucunun saklı tutulduğunun kendilerine bildirilmesi, bu arada durumun Parti

Grubuna (C.H.P.) ve TBMM'ne anlatılıp onaylarının sağlanması" kararlaştırılmıştı.

Bunun üzerine Saracoğlu 23 Nisan'da İngiltere Büyükelçisiyle görüşerek ¹², Hükümetin olumlu kararını kendisine bildirmiş, ancak bunun CHP Meclis Grubundan geçirilmesi gerektiğini söylemiş ve Türkiye'nin 15 yıl süreli temelli bir andlaşma düşündüğünü anlatmıştır. Bakan iki gün sonra da (25 Nisan'da) Knatchbull-Hugessen'e resmi bir mektup yollamıştı. 20 Nisan günlü İngiliz bildirisine yanıt olan bu mektupta ¹³, Saracoğlu, taraflar arasında iki haftadır yapılan görüş alışverişi ve verişilen metinler ışığında İngiliz Hükümetinin anlaşma için kabul ettiği anlaşılacak noktaların şöyle özetlenebileceğini belirtmektedir:

"I. Herhangi bir Türk-İtalyan ya da İngiliz-İtalyan savaşı Akdeniz savaşı sayılır ve Türk-İngiliz yardımlaşmasını gerektirir.

"II. Mihver Devletlerce girişilen ve Balkanlara yapılan herhangi bir savaş da Türk-İngiliz yardımlaşmasını gerektirir.

"III. Türk-İngiliz anlaşmasına koşut ve benzer biçimde bir İngiliz-Sovyet ve bir Türk-Sovyet anlaşması yapılabilir.

"IV. Türkiye ve İngiltere Bulgar-Romen uyuşmazlığını çözüme çabalarını sürdürecekler, ancak bu olmazsa, Bulgaristan'ın da kendilerine katılmasını, ya da hiç değilse onun tarafsızlığını sağlamaya çalışacaklardır.

"V. Türkiye'nin ekonomik ve silah gereksinimlerinin karşılanması Türk-İngiliz yardımlaşmasının etkinliği bakımından çok önemli olduğundan, taraflar, Türkiye'ye ekonomik, parasal ve savaş gereçleri yardımını düzenlemek üzere, Londra'da en kısa zamanda görüşmelere girişeceklerdir.

"VI. Yukarıdaki koşullar yerine getirilirse, sürekli nitelikte bir Yardımlaşma Andlaşması (Traité d'Assistance Mutuelle) bağlanacak ve iki tarafın parlamentolarınca onaylanacaktır. Bunda, Genelkurmay anlaşmaları dışında, gizli bir hüküm bulunmayacaktır".

Saracoğlu burada Balkanlarla ilgili ikinci paragrafın şöyle değiştirilmesini istemektedir: "Mihver Devletlerin saldırısı sonucu başlayan ve Türkiye'nin güvenliğini tehdit edici biçimde Balkanlara yayılan herhangi bir savaş Türkiye ile İngiltere arasında yardımlaşmayı gerektirir". Bununla, Türk Hükümeti Balkanlarda yalnız Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir savaş için yükümlülük üstlenmek kararını göstermek istemiştir.

¹² Dışişleri, Ibid, s. 197; İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 288

¹³ İngiliz Arşivleri, Ibid, s.362

Saracoğlu bu mektubunda ayrıca, iki hükümet arasında danışmalar yapılmakta olduğunun ve görüşmelerde her zamanki görüş birliğinin ortaya çıktığının gerektiğinde açıklanabileceğini de bildirmişti.

Dışişleri Bakanlığı ertesi gün (26 Nisan) Saracoğlu'nun mektubunun bir örneğini Fransa Büyükelçisine vermişti.

İngiliz Büyükelçisi bu mektuptan 26 Nisan'da hükümetine bilgi vermiş, Halifaxda 29 Nisan'da gönderdiği telgrafta¹⁴ Saracoğlu'nun mektubunu genel olarak beğenmekle birlikte, bir an önce bir açıklama yapılmasının yararına düşündükten sonra, kimi küçük değişiklikler istemiş ve önemli olarak da, Balkanlar konusunda Saracoğlu'nun değişiklik önerisinin, Yunanistan ve Romanya'ya verilen güvenceler nedeniyle, sakıncalı olacağını, çünkü Balkanlar için Türk-İngiliz yardımlaşmasının başlatılması yalnız Türkiye'nin kararına bırakılırsa ve Türkiye de bu yolda olumlu karar vermezse, sözkonusu güvencelerin işlerlik kazanamayacağını belirtip II. paragrafa dokunulmamasını rica etmiştir.

Halifax, gerek Sovyetlerle temasların, gerek Türkiye'ye yapılacak silah ve ekonomik yardım işinin, ayrıca Genelkurmay görüşmelerinin zaman alacağını gözönünde tutarak, anlaşma sürecinin şu dört aşamada olmasını önermiştir.

I. İlk aşamada bir ortak demeç (Joint Declaration) yayımlanması;

II. Arkasından, Ankara'da girişilecek görüşmeler sonunda bir ara anlaşma (Interim Understanding) yapılması;

III. Bunun üzerine Türkiye'nin savaş ve ekonomik gereksinimleri üzerinde Londra'da görüşmelere girişilmesi;

IV. Son olarak da Ankara'da İttifak Andlaşmasının görüşülüp imzalanması.

Halifax bu telgrafına bir de ortak demeç tasarısı eklemiştir. Tasarı, üzerinde görüş birliğine varılmış olan noktaları kapsıyor, ancak Balkanlar konusunu şimdilik açık bırakıyordu. Bundan başka Saracoğlu'nun mektubundaki "Akdeniz'de bir saldırı" tümcesi yerine "bir saldırı" denilmesi isteniyordu.

Türk Hükümeti tasarıyı incelemiş, kimi değişiklikler yapmış ve Meclis Grubundan geçirdikten sonra 6 Mayıs'ta İngiliz Büyükelçisine yeni bir metin vermişti¹⁵. Burada da Balkanlar ile ilgili bir paragraf bulunmuyordu. Saracoğlu, Büyükelçiye bu konunun incelenmekte olduğunu söylemişti.

¹⁴ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 364

¹⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 446

Halifax 9 Mayıs'ta Knatchbull-Hugessen'e Türk demeç tasarısında İngiltere açısından eksiklikleri (Akdeniz'de savaş durumu ve Balkanlar) belirten bir telgraf göndermişti. Ertesi gün Büyükelçi Saracoğlu ile görüşerek, her iki nokta üzerinde İngiliz görüşünü kabul ettirmişti. Böylece metin kesin biçimde yeniden kaleme alınmıştır.

Bu arada Fransa Hükümeti hazırlanan demeci iyi bulduğunu, ona katılmak istediğini, böylece demecin üçlü olmasının Mihver Devletlerini daha çok etkileyeceğini İngilizlere bildirmişti. İngiltere de bu öneriyi destekliyordu.

Bunun üzerine, 10 Mayıs'ta, İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Saracoğlu'nu birlikte ziyaret edip durumu görüşmüştü. Saracoğlu öneriyi ilke olarak iyi karşılamış, ancak Hatay'ın geleceği (Türkiye'ye bağlanması) üzerinde kesin bir karara varılmadan buna olanak göremediğini, demecilerin ikili olarak ayrı ayrı ve zamanı gelince imzalanabileceğini söylemişti. Bundan sonra, 11-12 Mayıs'ta Londra ile Paris arasında konuya bir çare bulmak için ivedi temaslar olmuş, Fransız Hükümeti, 20 Haziran'a dek Hatay'ın Türkiye'ye geçmesini kabul ettiği yolunda demece ayrı bir paragraf konulmasına yanaşmış, ancak Türk Hükümeti kesin bir güvence göremeyince, Fransızlarla yapılacak demecin Hatay sorununda anlaşmaya varılmasına değin ertelenmesi gereğini Fransa ve İngiltere'ye duyurmuştur¹⁶.

TÜRK-İNGİLİZ ORTAK DEMECİNİN AÇIKLANMASI: 12 Mayıs 1939

Ortak Demeç (Déclaration Commune) 12 Mayıs'ta TBMM'de Başbakan Dr. Refik Saydam tarafından açıklanıp oybirliği ile bir "Heyeti Umumiye" kararı olarak kabul edilmiştir¹⁷. İngiliz Hükümeti de o gün demeci parlamentoda açıklamıştır.

Demecin metni şöyledir:

"1. Türkiye ve Büyük Britanya hükümetleri birbirleriyle sıkı danışmalarda bulunmuşlardır. Aralarında geçen ve bugün de sürdürülmekte olan görüşmeler, her zaman olduğu üzere, görüş birliğini ortaya koymuştur.

"2. İki devletin kendi ulusal güvenlikleri yararına olarak karşılıklı yükümleri içerecek uzun süreli kesin bir anlaşma bağlanmaları kararlaştırılmıştır.

¹⁶ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 448, 465, 505, 516, 518, 522, 523

¹⁷ Bu "Müşterek Beyanname"nin Fransızcadan Türkçeye yapılan resmi çevirisi, TBMM'nin 1093 sayılı kararı olarak Düstur'da yayımlanmıştır. Bak. Tertip III, C. 20 s. 631

“3. Bu kesin anlaşmanın yapılmasına değin, Türkiye Hükümeti ve Büyük Britanya Hükümeti, ortaya çıkacak bir saldırı eyleminin Akdeniz bölgesinde bir savaşa neden olması durumunda birbirleriyle edimsel biçimde işbirliği yapmaya ve ellerinden gelen tüm yardım ve desteği birbirlerine göstermeye hazır bulduklarını açıklarlar.

“4. Gerek bu demeç, gerek öngörülen anlaşma hiçbir ülkeye karşı yöneltilmiş olmayıp gerektiğinde Türkiye’ye ve Büyük Britanya’ya karşılıklı bir yardım ve destek sağlamayı amaçlamaktadır.

“5. Kesin anlaşmanın yapılmasından önce, karşılıklı yükümlerin işlerlik kazanmasını gerektirecek koşulların daha açık biçimde belirlenmesi ve kimi sorunların daha derin bir inceleme gerektirdiği her iki hükümetçe kabul edilmektedir. Bu inceleme şu sırada sürdürülmektedir.

“6. İki hükümet Balkanlarda güvenliğin sağlanması gereğini kabul ederler. Bu hedefe en kısa zamanda varmak için danışmalara girişmişlerdir.

“7. Şurası da kararlaştırılmıştır ki, yukarıda yazılı hükümler iki hükümetten her birinin, barışın güçlendirilmesindeki genel yararın gereği olarak, başka hükümetlerle anlaşmalar bağlanmasını engellemez”.

Görülüyor ki, 3. maddede Akdeniz’de yalnız imzacı taraflardan birine saldırı durumunda değil, taraflardan birinin güvence verdiği (İngiltere’nin Yunanistan’a verdiği güvencesi gibi) ya da korumayı üstleneceği bir ülkeye yapılan saldırı yüzünden (İtalya ile) savaşa sürüklenmesi durumunda da yardımlaşma yükümü, İngiltere’nin istediği biçimde, ortaya konulmuştur. Bu hüküm Üçlü Anlaşmaya da (Md.2) geçecektir.

Böylece, Akdeniz bölgesinde yardımlaşma yükümü Türkiye ile İngiltere arasında 12 Mayıs’tan, Türkiye ile Fransa arasında da Türk-Fransız Ortak Demecinin yapıldığı 23 Haziran’dan başlamak üzere, geçerlilik kazanmış, 19 Eylül 1939 İttifak Andlaşmasıyla da üçlü bir biçime girerek geçerliliğini sürdürmüştür.

Buna karşılık, demeçte Balkanlar’ın güvenliği konusundaki 6. madde şimdilik genel ve kapalı bir anlatımla yazılmıştır. Onun içeriğini açıklığa kavuşturmak için, aşağıda anlatılacağı üzere, daha sonra uzun görüşmeler yapılacaktır. Bu görüşmelere, Balkan Devletleri ve Sovyetler Birliği ile girilen temaslar ışık tutacaktır. Bununla birlikte, “Balkanlar’da güvenliğin sağlanması” derken İngiltere ve Fransa’nın Yunanistan ve Romanya’ya verdikleri güvenceye işlerlik kazandırmak üzere, Türkiye’nin de bir yüküm üstlenmesi gerekeceği kuşkusuz biliniyordu. Böyle bir yüküm ancak Üçlü Andlaşmanın 3. maddesinde yer alacaktır.

Demeçte, bir Avrupa Devletinin (Almanya) Türkiye’ye, ya da İngiltere’ye saldırısı durumu ile ilgili bir hüküm yoktur. Bu konuda da ilerde

İngiltere ve Fransa ile uzun görüşmeler olacak ve Üçlü Andlaşmaya Türkiye için kesin yardım (Md.1), İngiltere ve Fransa'ya saldırı durumunda ise üç devletin danışmalar yapması ve Türkiye'nin hiç değilse anlayışlı (bienveillant) tarafsızlık gütmesi (Md.5) öngörülebilecektir.

Başbakan Saydam, Mecliste demeci açıklarken şunları söylemişti¹⁸:

“Ülkemizi, geleceğin tehlikeli olgularından olanaklı ölçüde uzak tutmak, Avrupa’da ve tüm dünyada başgösteren karışıklıklar önünde barışçı tutumumuzun içten bir göstergesi olan tarafsızlığı korumak Cumhuriyet Hükümetinin güttüğü siyasetin temeli idi. Ancak, olayların Balkan yarımadasına geçmesi ve Akdeniz güvenliğinin ulusal yaşamımızda kendisini yeniden duyurması anından başlayarak, Hükümetimiz ciddi bir güvenlik sorunu karşısında kalmış ve bu güvenliği tehlikeli rastlantılara bırakmaksızın, ilgisiz ve tarafsız bir durumda bulunmanın olanaksız olduğu kanısına varmıştır. Hükümetimizle İngiltere Hükümeti arasında anlamlı danışmalar başlamış ve barış ve güvenlik için birleşen görüşlerimiz iki ülkenin geleceği bakımından daha temelli ve daha sürekli bir işbirliğinin gereğine inancı ortaya koymakta gecikmemiştir. Bunun içindir ki, amacımızı anlatırken “barış ve güvenlik” sözcüklerini kullandım.

“Büyük komşumuz ve dostumuz Sovyetler Birliği ile sıkı ve içtenlikle temaslar sürdürüyoruz. Ortak amaç ve çıkarlarımız, önümüzdeki işbirliği yolunun baştan başa açık olduğunu bize kanıtlamış ve Sayın konuşumuz Potemkin’in Ankara’da geçirdiği günler aramızda tam bir görüş ve anlayış birliği olduğunu ve yarıncı siyasetimizin de bu temel üzerinde gelişebileceğini göstermiştir”.

Dışişleri Bakanlığının Türk-İngiliz Demecinin açıklanmasından birkaç gün önce elçiliklere yolladığı genelge Türk Hükümetinin politikasının dayandığı gerekçeleri daha çok açıklığa kavuşturmuştur¹⁹.

“Cumhuriyet Hükümeti, Hitler rejiminin başından beri Almanya’da yarattığı dinamizmi tam bir tarafsızlıkla karşılamıştı. Daha sonra Roma ile Berlin arasındaki yaklaşmayı da gene böyle karşılayarak bu iki devletle ve özellikle Almanya ile ekonomik çıkarlarımızın gerektirdiği dostluk ilişkilerini, büyük devletler arasındaki uyumsuzlukları kendilerine bırakarak, sürdürmekten geri durmamıştı.

“Almanya’nın Alman topluluklarını birleştirme eylemi, Milletler Cemiyetinin başarısızlığı sonucunda doğan yeni öğretilerin kaçınılmaz bir gereği idi. Türkiye buna karşı ilgisiz kalmış, edimsel ve hukuksal durumları olduğu gibi kabul ederek, Almanya’ya dostluğunun olumlu kanıtlarını vermiştir.

“Olayların böylece gelişmesi Münih Konferansına dek sürmüş ve Südet bölgesinin işgali, Münih kararları, büyük devletler arasında uzlaşma girişimleri Hükümetimizce gene tarafsızlıkla izlenmiştir.

¹⁸ Ayın Tarihi, Mayıs 1939

¹⁹ Dışişleri, İbid, S. 203

“Alman siyasetinin bizim için ilk ilginç göstergesi Çekoslovak Devletinin ortadan kaldırılmasıyla başlamıştır. Hitler’in öğretisi bir “yaşam alanı” öğretisine dönüşünce komşularını ve daha uzaktaki devletleri, bu genişlemenin hangi yeni öğretilerle nerelere varacağını düşündürmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Türk Hükümeti, Çek sorununu da Türkiye’nin Almanya ile olan ilişkilerini etkileyecek olgu saymamıştır.

“Olayların kaygı verici gelişmesi asıl bundan sonra Almanya’nın Romanya ya zorla kabul ettirdiği ekonomik anlaşma ve Almanya’ya yakından izleyen müttefik İtalya’nın Arnavutluk’u işgali ile başlamış ve Mihver Devletlerin hangi araçlarla hangi hedeflere varmak istediğini bize göstermiştir.

“Balkan Antantı’nı zayıflatmak, böylece Bulgaristan’ı umutlara düşürüp yarımadanın güvenliğini bozmak, ekonomi alanında bağımlılığı artırmak ve sonunda ne ırk, ne ekonomik bakımından herhangi bir gereksinim olmaksızın, zaten oralarda yaratılan baskılı durumu askersel işgale dönüştürmek, böylece genel bir tertibin çok hızlı gelişmeye elverişli aşamalarını oluşturmak üzere girilen hareket önünde güvenlik önlemleri almakta gecikmenin, ülkemizi onarılması olanaksız büyük tehlikelere atmak sonucunu verirdi.

“Bugün Türkiye’nin coğrafya konumu, askersel durumu, alınacak güvenlik önlemleri içinde ona büyük bir rol verirken, yarının tehlikeleri önünde bu rolün gereğini yapmaktan çekinmekle, Hükümetimizin ulusuna karşı ödevini yapmamış olması gibi bir sonuç doğurması doğaldır.

“Cumhuriyet Hükümeti, daha 2. Refik Saydam Kabinesinin kuruluşu anında bile dış siyaset programını tam bir tarafsızlığa dayatmış iken, son bir aylık gelişmeler artık tarafsız kalma olanağı kalmadığını ve kurulan güvenlik cephesine Türkiye’nin katılmasının bir zorunluk olduğunu göstermiştir.

“İngilizlerle görüşmelerimiz politikamızın açıkça onlara yönelmesi yolunda gelişmektedir. Fransızlarla da bu yolda ilişkilere girilmektedir. Sovyetlerle de bugünkü dostluğu ileri götürmeyi kararlaştırmış bulunuyoruz”.

SOVYETLER BİRLİĞİ İLE TEMASLAR:

Nisan-Mayıs

İtalya’nın Arnavutluk’u istilası üzerine 11 Nisan’da Türk-İngiliz temasları başladığı zaman Türk Hükümeti, buna koşut olarak Sovyetler Birliği ile de görüşüp bir anlaşmaya varılabileceğine inanıyordu. Çünkü Orta Avrupa’da ve Balkanlar’da Mihver Devletlerin tehdidi karşısında İngiltere, Fransa ve Sovyetlerin çıkarları özdeş görünüyordu. Nitekim, 15 Mart Çekoslovakya darbesinden yaklaşık bir ay sonra İngiltere ve Fransa ile

Sovyetler Birliği arasında ittifak görüşmeleri başlamıştı. Sovyet Hükümeti Baltık Denizi'nden Türkiye'ye uzanan Doğu Avrupa'da geniş bir savunma zinciri kurulmasını önermişti.

Türk Hükümeti İngilizlerle Ankara'da girişilen görüşmelerden, için başından beri Sovyetler Birliği'ne haber vermeye başlamıştı. Zaten, 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın 1929 Uzatma Protokolünde bu konuda şöyle bir hükmü vardı:

“ Taraşlardan her biri, öteki tarafa bildirmeksizin onun kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan devletlerle siyasal bağıtlar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeyi ve bu gibi anlaşmaları ancak şözkonusu tarafın onaması ile yapmayı yükümlenir”.

Gerçi Sovyetler buna her zaman uymamıştı, ama Türkiye titizlikle uymuştu.

Nitekim, İngilizlerle 11-13 Nisan'da ilk görüş alışverişi üzerine Saracoğlu bundan Ankara'daki Sovyet Işgüderi Bayan Olga Nikitnikova'ya hemen bilgi verdiği gibi, Moskova Büyükelçisi Apaydın'a da 13 Nisan'da bir telgraf gönderilerek, Litvinof'a bunları anlatması ve Sovyetlerin Avrupa durumu üzerinde ne düşündüklerinin öğrenilmesi istenilmiřti²⁰. Öte yandan, yukarıda değindiğimiz üzere, Saracoğlu 15 Nisan'da İngiliz Büyükelçisine verdiği metinde, Sovyetler Birliği'nin işbirliğini de sağlamak zorunluğunu belirtmiş, ayrıca bir Türk-İngiliz anlaşması konusunda karara varılabilmek için Sovyetlerin takınacağı tutumu bilmek gerektiğini vurgulamıştı. 25 Nisan mektubunda ise, Türk-İngiliz anlaşmasına koşut bir İngiliz-Sovyet anlaşması gerektiğini bildirmişti.

Saracoğlu 26 Nisan'da İngiliz Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin Sovyetlerle yapmayı düşündüğu anlaşmanın, Türk-İngiliz Andlaşması gibi geniş kapsamlı bir andlaşma değil, yalnız Balkanlar ve Karadeniz bölgesi için yani Sovyetler Birliği'nin Polonya ve Baltık sınırlarını kapsam dışı bırakacak biçimde olmasını istediğini söylemiřti²¹.

Bu arada 15 Nisan'da, Sovyet Işgüderi, hükümetinin mesajını sunmak üzere görüştüğu İnönü'ye Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan yeni durum üzerinde danışmalarda bulunmak için Dışışleri Bakanı Saracoğlu'nü Tiflis ya da Batum'a davet etmiřti²². Türk Hükümeti buna birkaç gün sonra verdiği yanıtta Sovyetlerle görüşmelerin Ankara ya da İstanbul'da olmasını önermiş, Sovyetler de bunun üzerine Saracoğlu'nu

²⁰ Dışışleri, İbid, s. 195 ve 216

²¹ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 336

²² Dışışleri, İbid, s. 217

Moskova'ya çağırılmıştı. Saracoğlu ise bu durumda ilk önerilen Batum'a gitmeyi yeğlediğini, 20 Nisan'da İşgüdere bildirmişti. Ancak bu ziyaret işi uzayacak, Eylül'e kalacaktı.

Böyle bir ziyaretten önce, Sovyet Hükümeti Dışişleri Bakanı Yardımcısı Potemkin'i Ankara, Sofya, Bükreş ve Varşova'da temaslar yapmakla görevlendirmişti. Potemkin gezisine 28 Nisan'da Ankara'dan başlayacaktı.

1926-1929 yıllarında Ankara'da Büyükelçilik müsteşarlığı yapmış olan Potemkin, Moskova'dan ayrılmadan önce Türkiye Büyükelçisi Apaydın'a Sovyetlerin ötedenberi toplu güvenlik yanlısı olduğunu, o nedenle İngiltere, Fransa ve Türkiye ile birlikte bir savunma düzeni kurmaya çalıştıklarını, Türkiye'nin haklı isteklerini karşılamak gerekeceğini, Ankara'dan sonra uğrayacağı Sofya ve Bükreş'te, Bulgaristan ile Romanya'nın arasını bulmaya çalışacağını, Türkiye'nin de buna yardımcı olmasını beklediğini söylemişti²³.

Potemkin Ankara'da 28 Nisan'dan 5 Mayıs'a dek bir hafta kalmış. Türk devlet adamlarıyla giriştiği görüşmeler olumlu geçmişti. Potemkin Batılılarla Moskova'da yapılan görüşmeleri, Saracoğlu da İngilizlerle Ankara'da girilen görüşmeleri anlatmış; Potemkin Türk-İngiliz görüşmelerinin Moskova görüşmelerine koşut kalmasını istemişti. Saracoğlu'nun 5 Mayıs'ta İngiliz Büyükelçisi'ne anlattığına göre²⁴ Potemkin Akdeniz bölgesi için Türk-İngiliz görüşbirliğini çok iyi karşılamış, Balkanlar konusundaki Türk-İngiliz yaklaşmasını da doğru bulmakla birlikte, Bulgar-Romen uyuşmazlığının işleri engelleyebileceğini, bunun çözüme kavuşturulmasına yardımcı olacağını söylemiş, Saracoğlu bir İngiliz-Fransız-Sovyet Yardımlaşma Pakti yapılırsa Türkiye'nin buna sonradan değil, kurucu üye olarak, sınırlı sorumlulukla, başında katılmak istediği, kendisine duyurmuş, Potemkin Sovyetlerin Türkiye'ye maddesel yardım yapabileceğini bildirmiş, Almanya'nın Romanya'ya bir saldırısı durumunda Sovyetler Birliği onu korumak için eyleme geçerse Türkiye'nin yardımına güvenip güvenemeyeceğini sorunca, Saracoğlu Bulgaristan'ın tutumu belli olmadıkça buna kesin yanıt verilemeyeceğini kendisine anlatmış, ziyaret sonunda yayımlanan ortak bildiride "...uluslararası sorunlar Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde görüşbirliği olduğu" belirtilmişti. Başbakan Saydam da TBMM'nde Potemkin ile yapılan görüşmelerin "...işbirliği yolunun açık olduğunu kanıtlandığını" belirtmişti. Ankara'da öyle bir izlenim edinilmişti ki, Moskova'daki üçlü görüşmelerle, Türk-İngiliz görüşmeleri uyum içindedir,

²³ Dışişleri, İbid, s. 218

²⁴ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 433-435

Türkiye Batılılarla Sovyetler arasında Boğazlar nedeniyle bir menteşe rolü oynayabilecek ve Mihver'e karşı savunma cephesini güçlendirmiş olacaktır.

Potemkin'in Sofya, Bükreş ve Varşova temasları ne Bulgaristan'ı Romanya'ya yaklaştırmak ne de Romanya ile Polonya'yı Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği'ne bağlı tutmak amacına yararlı olmuştur.

Potemkin bu geziyi yaptığı sırada, toplu güvenlik yanlısı İngiltere ve Fransa ile dostluğu korumaya çalışan Litvinof'un 3 Mayıs'ta çekilmesi ve yerine Molotov'un getirilmesi, Büyük Devletler arasındaki ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Şöyle ki:

14 Nisan'da Moskova'da İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinin başlamasından üç gün sonra Sovyetler, Berlin'de Almanlarla ikili ilişkilerin geliştirilmesi yolunda bir sondaj yapmıştı. Mayıs başında Molotov Dışişleri Bakanı olunca, Batılılarla Moskova görüşmeleri ağır bir tempo ile sürdürülürken, Almanya ile temasları hızlandırmıştı. Tarafların Moskova ve Berlin'deki büyükelçilerince sürdürülen bu çok gizli temaslarda Sovyetlerin Almanya ile bir uzlaşma aradıkları, savaştan sonra yayımlanan belgelerden anlaşılacaktı. Öyle görülüyor ki, Molotov ve Stalin Batılılarla bir ittifak yapıp bir Alman saldırısını üzerine çekmektense, saldırıyı hiç değilse savaşın ilk yıllarında Batıya yöneltmek, bu arada hazırlık için zaman kazanmak, ayrıca Doğu Avrupa'da Polonya, Baltık Ülkeleri ve Romanya'da toprak elde etmek gibi taktik ve fırsatçı bir tutum içine girmek istemişti. Zaten Batılılarla görüşmeler, bir yandan İngiltere'nin duraksamaları ve bir Alman saldırısına karşı hangi devletlerin savunulacağı konusu (Polonya, Romanya, Türkiye'den başka Finlandiya, Hollanda, İsviçre'nin girip girmeyeceği), öte yandan, savunma sistemi gereği, Sovyet kuvvetlerinin topraklarına girmesine Polonya'nın karşı çıkması gibi nedenlerle, Temmuz ayında çıkmaza girmiş, Ağustos'ta Moskova'ya gelen İngiliz-Fransız askersel heyetinin Mareşal Vorosilov ile giriştiği görüşmeler de ertelenmişti.

Buna karşılık, Alman-Sovyet görüşmeleri hızla gelişmiş ve 23 Ağustos'ta beklenmedik bir anda, Ribbentrop Moskova'da Molotov ile bir saldırmazlık paktı imzalamıştı. Böylece, 1 Eylül'de başlayacak 2. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılının yazgısı değişecekti.

İşte bu gelişmeler ortaya çıkmadan, 12 Mayıs'ta Türk-İngiliz demeci açıklandığı zaman Sovyetler Birliği bunu olumlu karşılamıştı. Zaten onlar için önemli olan Balkanların güvenliği konusundaki 6. madde kesin bir formül getirmemişti. "Danışmalar" yükümü bir esneklik taşıyordu. Oysa 23 Ağustos Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'ndan sonra, Sovyetlerin politikası, aşağıda değinileceği üzere, Batılılara karşı olduğu gibi, Türkiye'ye karşı da değişecekti.

TÜRK-İNGİLİZ DEMECİNE MİHVER DEVLETLERİNİN TEPKİSİ

Demeç, Berlin ve Roma'da kuşkusuz olumsuz bir tepki uyandırmıştı. Basındaki yorumlar bunu yansıtıyordu. Almanya için Türkiye hem Boğazlar'a sahip olmak, hem de Ortadoğu yolu üzerinde bulunmak gibi nedenlerle çok önemli idi. Alman Hükümeti Türkiye'yi hiç değilse tarafsız tutmak istiyordu. Bunu sağlamak üzere elindeki en büyük koz ticaret ilişkileri idi. Türk dış ticaretinin yaklaşık yarısı Almanya ile yapılıyordu. 25 Temmuz 1938 Ticaret Anlaşmasıyla Almanların Türkiye'yi politik bakımdan da Almanya'ya bağımlı tutabilmek olanağını elde etmek istediği sonradan açıklanan belgelerden belli olacaktı. 16 Ocak 1939'da Türkiye'ye açılan 150 milyon Marklık kredinin de amacı bu idi. Türkiye kimi mallarını, özellikle tütününü satacak başka pazarlar bulmakta zorluk çekiyordu. İngilizler 1. Dünya Savaşı'ndan beri Türk tütünü alışkanlığını yitirmişti.

İşte bu koşullar içinde Alman Hükümeti eski Başbakanlardan von Papen gibi çok yetenekli ve kurnaz bir kişiyi Ankara'ya Büyükelçi atamış, von Papen 27 Nisan 1939'da görevi başına gelmişti. İki hafta sonra Türk-İngiliz Demeci yayımlanınca, von Papen'in tüm çabası bu ara bağtın kesin andlaşmaya dönüşmesini önlemek, ya da böyle bir andlaşmanın koşullarını Almanya için daha az zararlı kılmak olacaktı.

von Papen'in 28 Nisan'da Saracoğlu'na yaptığı ilk ziyareti, İngiliz Büyükelçisi, Saracoğlu'ndan aldığı bilgiye göre, şöyle anlatıyordu²⁵:

von Papen Almanya'nın barış istediğini, Danzig sorunu dışında Polonya'da gözü olmadığını, komünizm nedeniyle Sovyetlerle dostluğun olanaksız bulunduğunu, Çekoslovakya'yı Almanya'nın ortasına saplanan coğrafya durumu nedeniyle, bir tehdit olarak gördüğü için eyleme geçtiğini, Fransa ile dost kalmak istediğini, Macaristan ve Bulgaristan'ı kendisi için kullanmayı düşünmediğini, İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmekle bir şey yaptığını göstermek istediğini belirtip "Türkiye Almanya'nın dostu kaldığı sürece hiçbir devletin, özellikle İtalya'nın Türkiye'ye dokunamayacağını" söylemiş; Saracoğlu ise, Türkiye'nin dostluklarında bağlantılı duruma düşmek istemediğini bildirip "Türkiye Almanya'nın dostu olmazsa İtalya'nın ona saldırmasını mı isteyecek?" diye sorunca von Papen sözlerinin yanlış anlaşıldığı için özür dilemiş; Saracoğlu bu arada Türkiye'nin İtalya ile bir savaştan korkusu olmadığını belirtip "nedenlerinin birincisi üslerinden uzak kalacakları, ikincisi onların İtalyan. bizim Türk olmamızdır" demiş;

²⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 354

Büyükelçi Almanya'nın istediği şeyin yalnız ekonomik ilişkileri ilgilendirdiğini, bununla birlikte İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği Almanya'yı çember içine almak isterse Hitler'in sabrının taşacağını bildirmiş; Saracoğlu Türkiye'nin de barış istediğini, ama Romanya'ya verilen son ultimatom (ekonomik konuda) ve Arnavutluk'un istilasını Türkiye'yi çok kaygılandırdığını, bir genişleme başlangıcı olan Arnavutluk darbesinin Mihver'in ortak planı gibi görüldüğünü, o nedenle Türkiye'nin beklenmedik olaylara karşı önlemler almak zamanı geldiğine inandığını ve dost ülkelerle temaslara giriştiğini, İngilizlerle ön görüşmelerin sürdürüldüğünü anlatmış; von Papen Türkiye'ye nasıl bir güvence verilebileceğini sorunca da, artık sözle güvence döneminin geride kaldığını söylemiş. Bunun üzerine von Papen "Mussolini'nin Türkiye için bir dostluk demeci vermesi" önerisinde bulunmuş, Saracoğlu ise "böyle bir şey Türkiye'yi ancak kızdırabilir" demiş ve şu üç soruyu sormuş: "a) Almanya Balkan Paketi'nin varlığını ve güçlendirilmesini istiyor mu? (von Papen bunu "evet" diye yanıtlamış) b) Almanya ve İtalya'nın Balkanlarda yeni eylemlere geçmek emeli var mı? c) Almanya Akdeniz'de bir savaşa geçmek niyetinde mi?" (von Papen bunları da "asla" diye yanıtlamış); Saracoğlu, son olarak İtalya Oniki Adayı tahkim ettiği ve Arnavutluk'u işgal ettiği sürece Türkiye'nin hiçbir güvenceye inanmayacağını bildirmiş.

von Papen Dışişleri Genel Sekreteri Menemencioğlu ile 7 Mayıs'ta yaptığı görüşmede²⁶ bir Türk-İngiliz anlaşmasının hazırlandığı yolundaki basın haberlerinden söz ederek, böyle bir şeyin (Avrupa'da) güçler dengesini bozacağını ve savaş tehlikesini artıracaklarını söylemiş; Menemencioğlu'nun bu anlaşma görüşmelerinin Arnavutluk'un istilasından sonra başladığını, geri dönmenin sözkonusu olmadığını bildirmesi üzerine de, "İtalya ve Bulgaristan Balkan Paketi'ne katılsa, Almanya'da Balkan ülkelerinin dış sınırları için güvence versek?" demiş, ancak Menemencioğlu bunun üzerinde durmamıştır.

von Papen, Türk-İngiliz Demecinin açıklanması üzerine, Mayıs ortasında, danışmalarda bulunmak için Berlin'e hareketinden önce Saracoğlu ile görüşmüştü. İngiliz Büyükelçisinin Saracoğlu'ndan aldığı bilgiye göre²⁷, bu görüşmede von Papen, Türkiye'nin kendini İngiltere ile kesin bir andlaşma ile bağlamamasını istemiş, eğer bunu yapmak zorunda kalırsa, hiç değilse "saldırının tanımının metne konulmasını önermiş, bu arada Almanya'nın Türk mallarını almayabileceği tehdidinde bulunmuş, Sarac-

²⁶ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 463

²⁷ İngiliz Arşivleri, ibid, s. 536

oğlu da, Almanya'nın ticaret ilişkilerinde çok dürüst davranmadığını, zaten Türkiye gibi bir pazar bulamayacağını söylemiş, İngiliz Büyükelçisi bunları Londra'ya bildirirken, Almanya'nın Türk-İngiliz Ortak Demecine tepkisi çok sert olmayacağını anlaşıldığını da belirtmişti.

İtalya'nın tepkisi daha gösterişli olmuştu. İtalyan Hükümeti Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında Ankara'da bir baskı yapılamayacağını bildiğinden, daha çok İngiltere'yi sıkıştırmaya çalışmıştı. Nitekim, Mayıs sonlarında Mussolini, Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine aracılığı ile, Türk-İngiliz Demeci konusunda aydınlatılmasını istemişti. İngilizler ancak 9 Haziran'da Dışişleri Bakanı Kont Ciano'ya bilgi vererek, demecin Balkanlar'da Balkan Paketi gibi güven ortamına yardımcı olacağını ve Türkiye'nin Akdeniz'de güvenliğini artıracığını belirtmiş, Ciano ise demeci Mihver için "düşmanca" bulunduğunu bildirmişti. Öte yandan, İtalya Yugoslav Hükümetine, "Balkan Paketi'nden çekilmeniz zamanı geldi" diyerek bir kışkırtmada bulunmuştur²⁸.

Türk-İngiliz Demecinden on gün sonra Almanya ile İtalya, 22 Mayıs 1939 da, Çelik Paketi imzalamıştı. Andlaşma, Roma-Berlin Mihveri'ni savaşa yönelten bir bağıt niteliği taşıyordu. Kuşkusuz, bu ittifakla, güçlü olan Almanya İtalya'nın daha çok kendisine ayak uydurmasını sağlayacaktı.

BALKAN DEVLETLERİNİN TEPKİLERİ

Türk Hükümeti, Türk-İngiliz görüşmeleri ve hazırlanan ortak demec üzerinde Balkan Paketi üyeleri Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya, arkasından da Bulgaristan ve Sadâbâd Paketi Devletlerine (Irak, İran, Afganistan) bilgi vermişti.

Bulgaristan, Türk-İngiliz Demecinden kuşkusuz tedirgin olmuştu. Çünkü, İngiltere'nin (ve Fransa'nın) 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya güvence vermesinden sonra, Türkiye ile de bir anlaşma içine girmesi Balkanlarda statu quo'cuları güçlendiriyordu. Gerçi Türk-Bulgar ilişkileri iyi idi. 20 Mart'ta Bulgar Başbakanı Köseivanof'un Ankara ziyaretinde bu dostluk ve anlayış havası tazelenmişti. Köseivanof, Türkiye ile danışmadan Bulgaristan'ın kendini hiçbir serüvene atmayacağını vadedmişti. Ortak bildiride de Bulgaristan'ın tarafsız politikası ve buna Türkiye'nin saygısı belirtilmişti. Şu da var ki, Bulgarlar Romanya'da Güney Dobruca ve

²⁸ İngiliz Arşivleri, ibid, C. VI, s. 15, 242

Yunanistan'da Ege kıyıları üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değildi. Mihver Devletleriyle sıkı ilişkiler sürdürürken, zaman ve fırsat kollayacaktı²⁹.

Romanya en çok sevinen Balkan devletiydi. Çünkü Balkanlar dışından saldırıya girildiğinde, İngiltere ve Fransa'nın verdikleri güvencenin gerçek bir anlamı olması yardımın Boğazlardan geçmesine bağlı idi ki, Türkiye'nin bunu kabul etmesi bekleniyordu. Bir Bulgar saldırısına karşı ise Türkiye'nin, Balkan Paktı çerçevesinde, zaten bir yükümlülüğü vardı.

Dışişleri Bakanı Gafencu Nisan başlarında Paskalya tatilinde İstanbul'a gelip Saracoğlu ile buluşunca, genel durum üzerinde bir görüş birliği olmuş, Saracoğlu Romanya'ya bir saldırı (Almanya, Macaristan ve az olasılıkla İtalya'dan sözkonusu) durumunda Türkiye'nin anlayışlı tarafsızlığına güvenebileceğini bildirmişti³⁰. Gerçi, 12 Mayıs Türk-İngiliz Ortak Demeci Balkanların güvenliği ile ilgili açık bir yükümlülük getirmemişti. Türkiye bu aşamada 13 Nisan İngiliz-Fransız güvencelerinin desteklenmesinden söz edilmesine yanaşmamıştı. Ancak, gidiş o doğrultuda idi. Nitekim böyle bir hüküm Üçlü İttifaka girecekti. Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nin Romanya'ya saldırısı durumunda Türkiye'nin yardımı sözkonusu değildi. Balkan Paktı'na bu konuda Türkiye bir çekince koyduğu gibi, 19 Ekim 1939 Üçlü İttifakına da koyacaktı. Romanya bunu biliyor ve anlıyordu. Saracoğlu İstanbul'da Gafencu'ya, Güney Dobruca sorunundan söz ederek, Avrupa ve Balkanlar'da şu bunalımlı dönemde Bulgarların memnun edilmesinin yararını bildirmişti. Gafencu'nun tepkisi olumsuz, ama eskisinden yumuşak olmuştu. Bunun üzerine Saracoğlu, Sofya aracılığı ile Bulgar Hükümetinden, sorunun Balkan Devletlerinin hakemliği ile çözülmesi koşulu ile, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na girmek isteyip istemediğini öğrenmek istemişti. İngiltere'nin de beklediği bu idi. Ancak bu öneriye Bulgaristan yanaşmadığı gibi, Romanya da, bir toprak sorununun Macaristan'ın isteklerine de yol açabileceği gerekçesiyle, gerginlik ve karışıklığın arttığı bir sırada görüşülemeyeceğini bildirecekti.

Yunanistan da 13 Nisan İngiliz-Fransız güvencesine sahip bulunuyordu. Bir saldırı İtalya'dan (Arnavutluk üzerinden) ya da Almanya'dan (kuzeyden, Yugoslavya üzerinden) gelebilirdi. Bulgaristan'ın saldırısına ya da herhangi bir saldırıya katılmasına karşı ise Türkiye'nin, 1933 Türk-

²⁹ Balkan Devletleri arasında bu dönemdeki ilişkiler için bak. İsmail Soysal, Balkan Paktı (1934-1941), Türk Tarih Kurumu, Hikmet Bayur'un anısına çıkarılacak yapıt, Ankara, 1982

³⁰ İngiliz Arşivleri, ibid, s. 296 (Gafencu'nun 23-26 Nisan 1939'da Londra'da Halifax ile görüşmelerine ilişkin tutanak).

Yunan Anlaşması ve 1934 Balkan Paketi çerçevesinde yükümlülüğü vardı. 12 Mayıs Türk-İngiliz Demecinin 3. maddesinde Akdeniz bölgesinde savaşa neden olacak bir saldırıda-ki burada bir İtalyan saldırısı öngörülüyordu-Türkiye ile İngiltere arasında yardımlaşma olacağına göre, Yunanistan'a bir İtalyan saldırısına karşı da Türkiye'nin yardımı sözkonusu idi ki, bunun Yunan Hükümetini sevindirmesi gerekirdi. Oysa, Yunanistan'da Romanya'daki çok olumlu tepki görülmemişti. Metaxas Hükümetinin Mihver'in tepkilerinden kuşkulandığı anlaşılmıştı.

Yugoslavya'ya gelince, Türk-İngiliz Demeci onu büyük bir sıkıntı içine sokmuştu. Çünkü Yugoslavya 1937 Ocak ayında Bulgaristan ile bir Dostluk ve Mart'ta da İtalya ile bir Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması yaptığından beri Balkan Paketi ile bağlarını az çok zayıflatmış, 1938'de Almanya ile ve 1939 Nisan'ında da İtalya ile komşu olunca, onların siyasal ve ekonomik baskısı altına girmiş, müttefiki Fransa'nın etkisinden uzaklaşmış, tarafsızlık siyasetine kaymıştı. Bu hava içinde Yugoslav Hükümeti bir Türk-İngiliz Demecinin hazırlandığını öğrenince telaşa düşmüştü. Dışişleri Bakanı Markoviç Romanya Büyükelçisine, 8 Mayıs'ta, böyle bir demecin ciddi sorunlar yaratabileceğinden söz etmiş, Türkiye bunu yapmakla Balkan Paketi Bakanlar Konseyi'nin son Bükreş toplantısında birlikte karar vermeden yeni yükümlülükler alınmaması yolundaki öğütlemesine de aykırı davrandığını söylemişti³¹. Basın da genellikle Almanların yorumlarına ayak uyduruyordu.

Bununla birlikte, Yugoslav Kral Naibi Prens Paul Mayıs'ta Roma'yı ziyareti-ki Haziran'da da Berlin'e gidecekti-gerçi Yugoslavya'nın Mihver'e kaydığını göstermiş değildi. Yugoslavya'nın Balkan Paketi'nden ayrılıp Macaristan ve Bulgaristan ile, Mihver'e daha yakın, bir anlaşma yapacağı yolundaki söylentiler de gerçekleşmemişti. Zaten Yugoslavların Bulgaristan'a pek güveni yoktu. Markoviç 21 Mayıs'ta Belgrad'ta Gafencu ile yaptığı görüşmede bunları doğrulamıştı³². Markoviç, Türk-İngiliz Demecinin Balkanlarla ilgili 6. paragrafının ilerde nasıl bir içeriğe sahip olacağını sormak gerektiğini, Yugoslavya'nın kimi durumlarda, Balkan müttefiklerini izlemez duruma girebileceğini ve demec konusunda Balkan Paketi Konseyi'nin özel bir toplantı yapmasına gerek olmadığını söylemiş, bununla birlikte Gafencu'nun demec ile ilgili olumlu yorumları ve Haziran'da Ankara'ya gittiğinde konuyu derinliğine görüşme vadi onun ilk olumsuz tepkisini biraz değiştirmişti.

³¹ İngiliz Arşivleri, Ibid, V., s. 490

³² İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 676

Yugoslavya'nın bu tutumuna Türk Hükümetinin tepkisini Saracoğlu Romanya Büyükelçisine bildirmişti³³. Saracoğlu, Türkiye'nin hiçbir zaman Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülüklerinden kaçmadığını, oysa Yugoslavya Bulgaristan ile andlaşma (1937) yaparken müttefiklerine haber vermediğini, İtalyan-Alman İttifakına (12 Mayıs 1939) hiçbir eleştiri yapmayan ve Arnavutluk'un işgalini protesto etmeden kabul eden Yugoslav Hükümetinin şimdi Balkanların güvenliğini artıran bir demec karşısında sinirlendiğini, eğer bu demec üzerinde bilgi edinilmek isteniyorsa, Gafencu aracılığına gerek olmadan kendilerinin Ankara'ya başvurabileceğini, Türkiye'nin İngiltere ile girdiği yoldan dönmesinin sözkonusu olmadığını anlatmıştı. Saracoğlu ayrıca Belgrad'taki Türkiye Büyükelçisine 26 Mayıs'ta bir telgrafla bilgi vermişti.

Yugoslavya'nın bu tutumu, Türk-İngiliz Demecinin (ileride Üçlü İttifakın) Balkan Paktı'na uygun olup olmadığı yolunda tartışmaların başlangıcı olacaktı. Bununla birlikte, Yugoslavya Balkan Paktı'ndan çekilmekten kaçınacak daha çok Mihver'i kollayarak Büyük Devletler blokları arasında tarafsız bir tutum içinde kalacaktı.

GEÇİCİ ANLAŞMA HAZIRLIĞI: Mayıs-Haziran

12 Mayıs Demeci yayımlandıktan sonra, İngiliz ve Türk Hükümetleri, daha önce anlaştıkları üzere, bir geçici anlaşma hazırlığına girişmişlerdi.

Akdeniz bölgesinde savaş durumu konusunda iki hükümet anlaştığına ve buna ilişkin olarak, geçici nitelikte de olsa, karşılıklı yükümlülükler demecin 3. maddesiyle yürürlüğe konulduğuna göre, her şeyden önce 6. maddede sözü geçen Balkanların güvenliği ile ilgili bir formül üzerinde görüşmeler gerekiyordu.

İngiliz Hükümeti, Yunanistan ve Romanya'ya verilen İngiliz-Fransız güvencelerine Türkiye'nin katılmasını istiyordu. Türk Hükümeti ise sorunun o denli basit olmadığını, Türkiye'nin kendi güvenlik sorunları da bulunduğunu ileri sürüyordu. Nitekim, Saracoğlu İngiliz Büyükelçisinin 18 Mayıs'ta verdiği yanıtta³⁴, Türkiye'nin Balkan Paktı çerçevesinde Bulgaristan'ın Pakt üyelerinden birine saldırması durumunda, Bulgaristan'a karşı eyleme geçmesi yükümlülüğünü anımsattıktan sonra, Ortak Demecin 3. maddesiyle Akdeniz bölgesinde çıkacak bir savaşta (İtalyan saldırısı) iki

³³ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 698

³⁴ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 694

devletin Yunanistan'a ayrıca güvence vermiş bulunduğunu, bunun Yunanistan için İngiliz-Fransız güvencesinden daha sağlam bir şey olduğunu, çünkü tek yanlı bir güvencenin her zaman geri çekilebileceğini, oysa bunun sürekli nitelik taşıdığını ve Türkiye'nin yardımını da öngördüğünü bildirmiş, ayrıca Balkanlar'da bir Alman, İtalyan, ya da onlardan yalnız birinin saldırısı ve Romanya'ya Mihver dışından bir saldırısı (Macaristan ya da Sovyetler Birliği) durumlarında, Türkiye'nin bugün Bulgaristan ile ilgili yükümlülüğü dışında bir yardım sözkonusu olmadığını belirtip şimdi onun İngiltere ile birlikte yeni bir yükümlülük üstlenebilmesi için Türkiye'nin güvenliğinin de hesaba katılması gerektiğini yazmıştı.

Bu mektuba verilecek yanıt için Haziran'da Halifax'ın büyükelçisine yolladığı mesajda³⁵, Saracoğlu'nun görüşü birçok noktalarda haklı görülmemekte, ancak Romanya'ya karşı girişilecek bir Alman saldırısının Boğazlar'a inmesi tehlikesi nedeniyle, Türkiye'nin güvenliğini de tehdit edeceği vurgulanmakta, İtalya ya da Macaristan'ın tek başlarına Romanya'ya saldırımları olasılığı pek bulunmadığı, Sovyetler Birliği'nin Romanya'ya saldırısı olasılığında ise, Türkiye'nin üstleneceği yükümlülükten başışık tutulması için İngiltere ve Türkiye arasında, örneğin mektup verişimi ile, bir bağıt ortaya konulabileceği bildirilmişti. Büyükelçi bu mesajı o gün Saracoğlu'na iletmiş ve mesajla birlikte gönderilen geçici anlaşma tasarısını sunmuştu.

Tasarıda, Yunanistan ve Romanya'ya 13 Nisan'da verilen güvencelere ve 12 Mayıs Türk-İngiliz Demecine değinildikten sonra 1. maddesinde, demec uyarınca İngiltere gibi Türkiye'nin de Yunanistan'a bir saldırı olunca yardım yapacağı; İngiltere ve Fransa'nın Romanya'nın yardımına koştuklarında Türkiye'nin de bu yardıma katılacağı, 3. maddede Türkiye ile İngiltere arasındaki yardım ve desteğin nasıl olacağını uzmanlarca saptanacağı yazılıydı.

Türk Hükümeti İngiliz tasarısını incelediği sırada Romanya Dışişleri Bakanı (ve Balkan Paketi Konseyi dönem başkanı) Gafencu Haziran ortalarına doğru Ankara'ya gelmişti. Gafencu, Türkiye'nin Romanya'ya verilen güvenlere yardımcı olmasını istemekle birlikte, Türk-İngiliz anlaşmasında kesin yükümlerin gerginliği artırabileceği, Yugoslavya'yı büsbütün tedirgin edebileceği ve onu Mihver'in kucagını atabileceği kanısında idi. Kendisi Saracoğlu ile yaptığı görüşmelerden memnun kalmıştı³⁶.

³⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 740

³⁶ İngiliz Arşivleri, Ibid, VI, s. 51, 78

Saracoğlu İngiliz geçici anlaşma tasarısına 23 Haziran'da Türk Hükümetinin yanıtını yazılı olarak bildirmişti³⁷. Bunda Balkanlar konusunda şunlar belirtiliyordu.

a) İngiltere (Fransa ile) Yunanistan ve Romanya'ya verdiği güvenceler için savaşa girdiğinde, Türkiye'nin ona elinden gelen yardımı yapacağı ilk kez kabul ediliyordu. Bu karar, zaten ortak demecin 3. maddesiyle bir İtalyan saldırısına (Akdeniz) karşı güvence verilen Yunanistan'dan çok Romanya için önemli idi.

b) Buna karşılık Türk Hükümeti kendisine bir saldırı ya da (Balkanlar'da) Türkiye'nin güvenliğini tehdit edici bir savaş durumunda İngiltere'nin yardımını istiyordu. Örneğin, Almanya Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye saldırabilirdi, ya da Almanya Yugoslavya'yı istila eder, böylece Türkiye'nin güvenliği tehdit altına girebilirdi. Bu gibi durumlarda, İngiltere Türkiye'nin yardımına koşmalıydı.

23 Haziran Türk önerileri üzerine İngiliz Hükümeti 29 Haziran'da Paris ile temasa geçmiş ve Türkiye'nin Romanya ve Yunanistan'a yardıma katılma kararını sevinçle bildirdikten sonra, Türkiye'ye saldırı durumunda İngiltere ve Fransa'nın ona yapacağı yardım konusunda şu düşünceleri ileri sürmüştü³⁸:

“Türkiye'ye Sovyetler Birliğinin, Irak ve İran'ın saldırı olasılıkları kuşkusuz bizi ilgilendirmez; Bulgaristan'ın saldırısında da yardım gerekmez, çünkü Balkan Pakti var. Zaten Bulgaristan'ı tedirgin etmemeliyiz. Geriye Mihver Devletleri kalır. Doğrudan bir saldırı değil de, Türkiye'nin güvenliğini tehlikeye sokacak bir savaş durumunda yardım isteğine gelince, bu Balkan Pakti'nin öbür üyelerinden birine saldırı demektir ki, Yunanistan ve Romanya için güvenceler zaten varolduğuna göre, Yugoslavya'ya bir saldırıyı Türkiye'nin kendi güvenliği için tehlikeli görmesi sözkonusudur. Böyle olunca biz Balkan Pakti'na güvence vermek gibi özellikle Yugoslavya'yı korkutan, hatta onu Pakt'tan çıkmaya sürükleyebilecek bir durum yaratmış oluruz”.

³⁷ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 147

³⁸ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 194

TÜRK-FRANSIZ ORTAK DEMECİ
(23 Haziran 1939)
VE İTTİFAK GÖRÜŞMELERİNİN
ÜÇLÜ SÜRDÜRÜLMESİ

Avrupa'da Mihver'in tehdidi artarken, Fransa Hatay'ın Türkiye'ye girmesine artık razı olup Türkiye ile bir an önce ittifak içine girmek istemişti. Hatay için görüşmeler Ankara'da Büyükelçi Massigli ile Saracoğlu ve Genel Sekreter Menemencioglu arasında sonuçlandırılmış ve 23 Haziran'da Ankara'da "Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının kesinlikle çözümüne ilişkin Anlaşma" bağitlanırken, Paris'te de Büyükelçi Davaz ile Dışişleri Bakanı Bonnet Türk-Fransız Ortak Demecini imzalamıştı³⁹. Bu demec Türk-İngiliz Demecinin tepkisi idi.

Bunun üzerine Fransa Temmuz başlarında Türk-İngiliz görüşmelerine katılıp bunların artık üçlü olmasını istemişti. Bu istek taraflarca kabul edilmişti.

7 Temmuz'da Fransa Dışişleri Bakanlığının İngiltere'ye sunduğu bir muhtıra⁴⁰, Fransız Hükümeti'nin Türkiye'nin ittifakına verdiği büyük önemi göstermesi bakımından ilginçtir. Bunda İngiltere'nin görüşlerine ve şimdiye değin Türklerle varılan görüş birliğine katıldığı belirtildikten sonra, Türkiye'nin Mihver'in Bulgaristan üzerinden bir saldırısı tehlikesine karşı güvence aramasını haklı görmek gerektiği, yapılacak anlaşmada bu istek karşılanmazsa Mihver'in anlaşmanın açık yanlarından yararlanabileceği, İngiltere'nin Bulgaristan'ı kışkırtmamak isteğini anlamakla birlikte, bu devletin kollanmakla değil, kararlı davranmakla hizaya getirilebileceği, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile bir araya gelmesinin Balkan Paketi'nin sarstığı bir sırada, onun yapılacak anlaşma ile alacağı riskler karşılığında, İngiltere ve Fransa'nın da yükümlülükler üstlenmesinin doğal olduğu, Moskova'da Sovyetlerle yapılan görüşmelerindeki gibi duraksamalar içine girmekten kaçınılmalı ve Ankara ile görüşmelerin uzayıp gitmesini önlemek gerektiği anlatılmış ve Büyükelçi Massigli'ye Ankara'da Knatchbull-Hugessen ile temasa geçmesi için yönerge verildiği bildirilmiştir.

8 Temmuz'da da Fransız Hükümeti son Türk önerilerinin, küçük ve biçimsel bir kaç değişiklik yapıldıktan sonra uygun duruma geleceğini Londra'ya bildirmişti.

³⁹ Bu demec Düstur'da ayrıca yayımlanmamıştır. 12 Mayıs'ta Türk-İngiliz demeci konusunda Hükümetçe TBMM'ne verilen bilgilerden, onun tıpkısı bir demecin yakında Fransızlarla yapılacağı anlaşıldığı için buna neden görülmediği sanılmaktadır.

⁴⁰ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 298, 304

**TÜRKİYE'NİN ASKERSEL VE EKONOMİK YARDIM
SİSTEMİ:
Nisan-Eylül**

Türk heyeti İngiltere ile görüşmelere girer girmez, yapılacak bir ittifak içinde Türkiye'nin üstleneceği yükümleri yerine getirebilmesi için yeterince savaş gereçlerine, ekonomisini güçlendirmek ve onu Almanya'nın etkisinden kurtarıp Batılıların serbest dövizle yapılan ticaretine uydurabilmek üzere de, parasal yardıma gereksinimi olduğunu duyurmuştu. Yukarıda değindiğimiz gibi, Saracoğlu buna 25 Nisan'da İngiliz Büyükelçisine gönderdiği mektupta değinmişti. Bu mektubun bir örneği de Fransa Büyükelçisine verilmişti.

İngilizler, Türkiye'nin bu istemini haklı görmek ve konuyu görüşmeyi kabul etmekle birlikte, kendi parasal zorluklarından sözemişler, başka deyişle, yapabilecekleri yardımın sınırlı olabileceğini bildirmek istemişlerdir. Türk Hükümeti ise, konunun Türkiye için yaşamsal olduğunu bilerek, ittifak görüşmeleri sürecini bir yandan Sovyetler Birliği ile temasların sonucuna, öte yandan bu yardım işine bağlı tuttuğu içindir ki, Ortak Demeç, Geçici Anlaşma gibi aşamalardan geçilmesi zorunluğu doğurmuştu. 12 Mayıs Demecinin 5. maddesi ile İngilizlerin 1 Haziran'da Türk Hükümetine sunduğu Geçici Anlaşma tasarısının 3. maddesi de bu konunun çözümü gereğini gösteren niyet açıklamaları olmuştu.

Türk Hükümeti yardım ile ilgili ilk ayrıntılı istemini 14 Temmuz'da İngiltere ve Fransa Büyükelçilerine verilen muhtırada ⁴¹şöylece açıklamıştı:

1. Karşılığında savaş gereçleri almak üzere 35 milyon Sterlinlik kredi. Silâh sanayii kurulması harcamaları da bu paradan yapılabilir. Silâhların bir bölümünün Amerika Birleşik Devletleri, Belçika ve İsveç'ten yapılması gerekecektir.
2. Türkiye'ye ekonomisini ve parasını güçlendirmek üzere, 15 milyon Sterlinlik altın verilmesi ve bunun tütünle ödenmesinin kabulü.
3. Serbest döviz gereksinimini karşılamak ve ödemeler dengesini kurmak üzere, 10 milyon Sterlinlik kredi.

Birinci ve üçüncü maddelerde sözkonusu $35 + 10 = 45$ milyon Sterlinlik kredi uzun süreli olmalı ve 1938 Mayıs'ında İngiltere'nin açtığı kredinin (6 milyonu silah, 10 milyonu ticaret kredisi olarak 16 milyon Sterlin) koşullarının benzeri (düşük faiz vb.) kabul edilmelidir.

⁴¹ İngiliz Arşivleri, Ibid, VI, s. 353

Cumhurbaşkanı İnönü, 16-28 Temmuz'da Ankara'da Genelkurmay ile görüşmeler yapan Fransız Generali Huntziger'ü 21 Temmuz'da, Büyükelçi Massigli ile birlikte, kabul ettiğinde bu yardım konusunun önemine de değinerek, şöyle demişti⁴²:

“Türkiye şimdi iki ay öncesine göre daha zayıf durumdadır. Çünkü, Türk-İngiliz görüşmelerinden önce Almanya'dan savaş gereçleri geliyordu ve bunları Türk mallarıyla ödüyorduk. Görüşmeler başlayınca Almanlar büyük topların teslimini durdurdu. İngiltere'den de henüz bir şey gelmiyor”.

İnönü bu sözleri söylediği sırada General Kâzım Orbay başkanlığındaki bir heyet Londra'da savaş gereçleri işini görüşüyordu.

İngiliz ve Fransız hükümetleri Türk istemlerini olanak ölçüsünde ortaklaşa karşılamak üzere hemen görüşmelere girişmişti. Ağustos başlarında Paris'te yapılan görüşmelerde özellikle Fransa çabuk davranılmasını istiyordu. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Léger İngiliz Büyükelçisi Campbell'e, “Türkiye ile anlaşma işinde çabuk sonuca varmalıyız. Türkiye Balkanlar'da kilit mevkiindedir. Romanya ve Yunanistan'a verilen güvence de, Bulgaristan'ı sıkıştırmak da ona bağlıdır. Türkiye'ye vereceğimiz savaş gereçlerini öncelikle saptamalıyız” demişti⁴³.

8 Ağustos'ta Saracoğlu Almanların Türkiye'ye uçak tesliminin de durduğunu İngiliz Büyükelçisine bildirmişti. Bu arada, Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Nazmi Keşmir heyeti Ağustos sonlarında Londra'da görüşmelere başlamıştı. 23 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı yapılıncaya, yardımla ilgili İngiliz-Fransız görüşmeleri hızlandırılmış ve İngiliz Büyükelçisi 1 Eylül'de Türk Hükümetine istenilen yardımın olanaklar ölçüsünde karşılanacağını bildirmişti⁴⁴.

Konu, aşağıda değineceğimiz üzere, Üçlü İttifak Andlaşmasına ekli Özel Anlaşma ile bir formüle bağlanacak ve bu anlaşma da 19 Ekim 1939'da yürürlüğe girecekti.

⁴² İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 435

⁴³ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 618

⁴⁴ İngiliz Arşivleri, Ibid, VII. 471, 787

ÜÇLÜ GÖRÜŞMELER VE ANDLAŞMALARIN PARAFE EDİLMESİ : 28 Eylül

Türkiye'nin Balkanlar'da kendisine saldırı ya da saldırı tehlikesi üzerine yardım isteğini Fransa'nın olumlu karşılmasını da hesaba katan İngiliz Hükümeti, hazırladığı yeni bir tasarı metnini 4 Ağustos'ta Fransız Hükümetine göndermişti⁴⁵. İmzalanacak andlaşmaya çok yaklaşmış olan bu metin artık "Geçici Anlaşma" değil, doğrudan doğruya andlaşma tasarısı olacaktı. Tasarı ve Türkiye'nin isteği üzerine bunda yapılan değişiklikler şöyle özetlenebilir:

1. Akdeniz Bölgesinde (İtalya'nın) bir saldırısı durumu için Türk-İngiliz ve Türk-Fransız demeçlerinin 3. maddesi hükmü buraya aktarılmıştı ki, bu hüküm andlaşmaya 2. madde olarak girecekti. Akdeniz bölgesi kapsamı içine Adriyatik ve Çanakkale Boğazı'nın girdiği noktasında da görüş birliğine varılacaktı.

2. Bir Avrupa devletinin Türkiye'ye ya da İngiltere ve Fransa'ya saldırısı durumları için karşılıklı yükümlülükler konulmuştu. Başka deyişle, Türkiye Mihver devletlerden birinin (ki en çok Almanya düşünülüyordu) Bulgaristan üzerinden ya da denizden saldırısına uğrayınca İngiltere ve Fransa onun yardımına gelecek; buna karşılık İngiltere ve Fransa da bir Avrupa ülkesiyle (Almanya, İtalya) savaş içine girerse Türkiye onlara yardım edecektir. Bu, karşılıklı olma ilkesinin bir gereği gibi görünüyordu. Örneğin, İngiltere ve Fransa, Almanya kendilerine saldırınca ya da Polonya'ya verdikleri güvence nedeniyle Almanya ile savaş içine girince-ki 3 Eylül'de böyle olacaktı- Türkiye'nin de Almanya ile savaşa girmesi gerekecekti ki, Türk Hükümetinin bunu kabul edip kendisini hemen savaşın içine atması düşünülemezdi. Zaten İngiltere de bunu pazarlık için ve ilerde geri çekmek üzere ileri sürdüğünü Fransa'ya gizlice bildirmişti. Nitekim, maddenin ikinci bölümünü Ağustos sonlarında geri alıp yalnız Türkiye'ye saldırıya ilişkin hüküm kalacak ve bu hüküm andlaşmaya 1. madde olarak girecekti. İkinci bölüm için ise Türkiye'ye daha az sorumluluk getiren bir formül bulunacaktı.

3. İngiltere ve Fransa'nın Yunanistan ile Romanya'ya verdiği güvencelere Türkiye'nin de katılması üzerinde anlaşmaya zaten varılmıştı. Tasarıya geçen bu hüküm andlaşmaya, 3. madde olarak, olduğu gibi girecekti. Bu durumda Romanya gibi Yunanistan'da (Akdeniz bölgesinde

⁴⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 463

İtalyan saldırısından başka) Balkanlar'da bir saldırıya (ki Alman saldırısı sözkonusu oluyordu) karşı İngiltere ve Fransa ile birlikte Türkiye'nin güvencesine sahip oluyordu.

4. Tasarıda, bundan başka, etkin ortak eylemlere girişmek üzere, üç devletin danışmalar yapması gereken durumlar şöyle öngörülmüştü:

a) Avrupa'da, Balkanlar dışında, İngiltere ve Fransa'nın, güvence verdiği (Polonya gibi) ya da korumak istediği bir devlet için savaşa girdiklerinde;

b) Ya da gene bir Avrupa devleti tarafından bir başka devlete (Yugoslavya) saldırıya geçilmesini Bağlı Taraflardan biri (Türkiye) kendisi için tehlikeli durum sayıyorsa.

Böylelikle, Türkiye (a) durumunda kesin olmayan bir yükümlülük üstlenirken, (b) İngiltere ve Fransa'dan, Türkiye'nin Balkanlar'da kendisi için tehlikeli saydığı bir durumda (Yugoslavya'ya saldırı) özdeş düzeyde bir vaad sağlamaktadır ki, bu hükümler andlaşmaya 5. madde olarak girecektir.

Tüm bu durumlar Avrupa'da ortaya çıkacak bir savaş içindi. Türkiye'nin komşuları İran, Irak ve Suriye'den ona yapılabilecek bir saldırının yükümlülük ortaya koymayacağı üzerinde üç hükümetin görüş birliği belli olmuştu.

5. Ortak demeçlerin 4. maddesinde yazılı olduğu üzere ittifak hiçbir devlete karşı değildi. Bu da andlaşmaya 6. madde olarak girecekti.

6. Askersel işbirliği için kurmay görüşmeleri yapılacağı yolundaki madde. Bu madde andlaşmaya girmeyecekti. Çünkü kurmay görüşmeleri, o arada Ankara'ya gelen Fransız generalleri Weygand, Huntziger, İngiliz Generali Wavel ile Mareşal Fevzi Çakmak arasında zaten yapılmaya başlanmıştı. Bir savaşta nasıl bir askersel işbirliği içine girileceği konusunda vardıkları sonuçlar, andlaşmaya eklenecek gizli sözleşmede öngörüülecekti.

7. Romanya'ya yapılacak yardımın Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği yolunda uygun bir formülün gizli bir mektup verişimi ile, andlaşmaya konulmasını İngiltere kabul etmişti. Bu konu andlaşmaya ekli 2 sayılı protokolde Türkiye'nin istediği gibi, daha genel biçimde bir formüle bağlanacaktı.

Fransız Hükümeti, önerdiği küçük ve biçimsel kimi değişikliklerle İngiliz tasarısını benimsemiş ve Ankara'da İngiliz Büyükelçiliğiyle birlikte girişimde bulunması için 14 Ağustos'ta Massigli'ye yönerge göndermişti.

16 Ağustos'ta tasarı metni Saracoğlu'na sunulmuştu. Türk Hükümeti metni genellikle iyi bulmuştu. Saracoğlu, herşeyden önce giriş kesiminde

Milletler Cemiyeti ilkelerine atıf yapılmasına gerek olmadığını ileri sürmüştü ki, bu kabul edilecekti. Bundan başka, tasarının 2. maddesindeki ikinci şık (Mihver'in İngiltere ve Fransa'ya saldırısı) için, Türkiye ile danışmalar yapılması ve Türkiye'nin böyle bir savaşta hiç değilse müttefikleri için anlayışlı bir tarafsızlık gütmesi gibi pek hafif bir yüküm kabul edilmiş ve bu, andlaşmaya 4. madde olarak girmişti. Tasarının 4. maddesinde öngörülen ikinci durumda (Yugoslavya'ya saldırı) Türkiye iki aşamalı yükümlülük olmasını (saldırı birinci çizgiye gelince danışma, ikinci çizgiye gelince yardım) istemişti⁴⁶. Bu konuda Alman Kuvvetleri Bulgar ya da Yunan sınırına varınca, Türkiye'ye yardımın başlaması için anlaşmaya varılınca, andlaşmaya ekli gizli bir protokole özel bir hüküm konulacaktı.

23 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı haberi gelince, İngiltere ve Fransa Ankara ile bir an önce andlaşma işini bitirmek istemişlerdi. Zaten geriye kalan noktalar yalnız şunlardı: Andlaşmaya, İngiltere ve Fransa'dan birisince son verilirse, onun öbür iki imzacı arasında gene yürürlükte kalması ve andlaşma süresinin tasarısındaki gibi 5 yıl değil, 15 yıl olması, adına da anlaşma (accord) değil, andlaşma (traite) denilmesi yolundaki Türk istekleri. Bunlar da Ağustos sonlarında kabul edilmişti. Ayrıca, Avrupa'da savaş çıkmak üzere olduğu gözönünde tutularak, andlaşmanın imza günü yürürlüğe konulmasında da anlaşma olmuştu. Bu ekli 1 sayılı protokolde yer alacaktı.

Bu arada genelkurmaylar andlaşmaya eklenecek gizli askersel sözleşme de hazırlamaya başlamıştı. Metinler hazır olunca, andlaşma ve ekleri 28 Eylül 1939'da Ankara'da parafe edilmişti.

MOSKOVA'DA TÜRK-SOVYET GÖRÜŞMELERİ:

26 Eylül-16 Ekim

Sovyet hükümetinin Ağustos ortalarında Batılılarla ittifak görüşmelerini kesip Almanya ile anlaşması, Üçlü Andlaşmaya koşut bir Türk-Sovyet ittifakı yapılabilmesi işini kuşkusuz zorlaştırmıştı. Ancak Türk Hükümeti, imzaya hazır duruma gelen Üçlü İttifak ile bağlantılı olmasa bile, ona ters düşmeyen bir Türk-Sovyet İttifakı yapılması umudunu yitirmemiş ve Sovyet Büyükelçisi ile Ankara'da yapılan görüşmelerin ışığında, bir andlaşma tasarısı hazırlamıştı. Zaten Sovyet Hükümeti de Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nu görüşmeler için Moskova'ya davet etmiş bulunuyordu.

⁴⁶ İngiliz Arşivleri, Ibid, VII, s. 198

26 Eylül'de başlayan Saracoğlu-Molotov görüşmelerine, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un beklenmedik bir anda Moskova'ya gelmesi üzerine, ara verilmişti. 27-28 Eylül'de Molotov-Ribbentrop görüşmeleri bir dostluk andlaşması imzalanması ile sonuçlanırken, bunun Türk-Sovyet ilişkilerini çıkmaza sokacağı belli olmuştu.

Nitekim, 1 Ekim'de Stalin'in de hazır bulunduğu toplantıda, Saracoğlu beklenmedik önerilerle karşılaşmıştı. Stalin:

a) Üçlü andlaşma tasarısının 3. maddesinde, Yunaniistan ve Romanya'ya, İngiliz ve Fransız güvenceleri uyarınca, yapılması öngörülen yardıma Türkiye'nin katılmayıp İngiltere ve Fransa ile sadece danışmalara girişmesinin ve,

b) Sovyet çekincesine ilişkin 2 sayılı protokole, onu daha kesin duruma getirmek üzere, bir fıkra eklenerek, İngiltere ve Fransa'nın SSCB ile bir savaşa girişmesi durumunda, Üçlü İttifakın böyle bir savaş sürecince geçersiz sayılmasının Türkiye (dolayısıyla, İngiltere ve Fransa) tarafından kabulü koşuluyla, SSCB'nin Türkiye ile Boğazlar, Karadeniz ve Avrupa Türkiye'sine yöneltilecek bir saldırıya karşı yardımlaşma paktı yapabileceğini, Balkanlar için bir danışma yükümlülüğü koyulmasını ve İngiltere ile Fransa için de Türkiye'nin istediği üzere Üçlü İttifak tasarısındaki 2 sayılı protokole koşut bir çekince (paktın Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile savaşa sürükleyemeyeceği) eklenmesini kabul edebileceğini bildirmiş, ancak böyle bir çekinceye karşılık kendilerinin de, Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı'nın bir gereği olarak, paktta bir Alman çekincesi koyulması gerektiğini sözlerine eklemiştir.

Saracoğlu bu önerileri soğuk karşılamış, ama Ankara'ya duyuracağını söylemiş, bu arada Türk-Sovyet Yardımlaşma Paktı'na bir Alman çekincesi konulduğu zaman (Almanya Türkiye'ye saldırınca SSCB'nin Türkiye'ye yardım etmeyeceği) paktın anlamı kalmayacağını belirtmişti. Bunun üzerine Stalin ilk iki öneride ısrar etmiş, Alman çekincesinden vazgeçer görünmüştü.

Stalin daha sonra Boğazlar statüsüne değinmiş ve Montreux Sözleşmesine aykırı nitelikte 11 maddelik bir protokol tasarısı sunmuştu. Bununla, Sovyetler Birliği, Üçüncü Devletlere ilintili savaş ve yardımcı gemilerin Karadeniz'e girişlerinin kısıtlanmasını, ayrıca Sovyet gemilerinin ve uçaklarının geçişlerinde önbildiri sürelerinin azaltılmasını istiyor; daha da önemlisi, gerek üçüncü devletlerle ilintili savaş gemilerinin geçişi konusunda, gerek Boğazlar statüsünde değişiklik gerektiğinde, Türkiye'nin SSCB ile birlikte karar vermesi koşulunu getiriyordu.

Saracoğlu sert bir tepkiyle karşıladığı Boğazlar rejimiyle ilgili bu önerileri Ankara'ya sormaya bile gerek görmeden reddetmiş ve çok yanlış Montreux Sözleşmesinin yalnız iki imzacısının isteği ile değiştirilemeyeceğini bildirmişti. Onun bu tutumu hükümetçe de doğru görülecekti.

Buna karşılık, Türk Hükümeti, İngiliz ve Fransız hükümetlerine Sovyetlerin Üçlü Pakt'ta yaptırılmak istediği değişiklikleri benimsetmek için yoğun bir çaba göstermiş ve bunu sağlamıştı.

Türk-Sovyet görüşmelerini izleyen Ribbentrop, Moskova'daki Alman Büyükelçiliği aracılığı ile yaptığı girişimlerde, Türkiye'yi Üçlü İttifaktan caydırmak üzere, Sovyetleri özendiriyor, böylece Türkiye'nin savaşta tarafsızlığını sağlamaya çalışıyordu.

13 Ekim'de görüşmeler yeniden başlayınca, Molotov hem Alman çekincesinde, hem de Boğazlar'a ilişkin önerilerinde ısrar etmişti. Bu Sovyet tutumu 16 Ekim'de yapılan son toplantıda da değişmeyince, görüşmeler kesilmiş ve Saracoğlu 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılmıştı⁴⁷.

Bu durumda, Başbakan Dr. Refik Saydam Üçlü İttifak Andlaşmasını, hiçbir değişiklik yapılmaksızın, Ankara'da 19 Ekim'de (Saracoğlu'nun dönüşünden bir gün önce) İngiliz ve Fransız Büyükelçileriyle imzalamıştı.

Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Batılılarla birlikte Balkanlar konusunda yükümlülükler almasını, özellikle Romanya'ya yapılacak yardıma katılmasını kuşkusuz iyi gözle görmemişti. Bununla birlikte, 2 sayılı protokolle Sovyetler Birliği için çekince konulmuş olması onun kaygısını azaltmıştı.

Görülüyor ki, ne Türkiye'nin istediği gibi Üçlü İttifaka koşut, ne de Sovyetlerin istediği gibi, Türkiye'yi Sovyetler Birliğine ayak uyduracak bir Türk-Sovyet yardımlaşma paktı yapılamamıştı. Çünkü Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı tarihin beklenen doğrultudaki akışını değiştirmişti.

Andlaşmanın imzasından birkaç hafta sonra Molotov, TASS Ajansına, "Türkiye'nin bu andlaşma ile tarafsızlık politikasını bir kenara itip Avrupa savaşının ortasına girdiğini, onun bu tutumunun Sovyetler Birliği'nin istediği politika olmadığını, Sovyetlerin ise savaş değil barış istediğini, bu politikasının onun komşularıyla ilişkilerinde temel olacağını" açıklamıştı.

⁴⁷ Bu dönemde yapılan Türk-Sovyet görüşmeleri için bak. Dışişleri, *Ibid*, s. 216-247 ve Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara, 1968, s. 154-184

ÜÇLÜ İTTİFAK ANDLAŞMASI VE EKLERİ:

19 Ekim 1939

Andlaşmaya iki protokol eklidir (Metinlerini aşağıda veriyoruz). 3 sayılı protokol ile Askersel Sözleşme ise gizli tutulmuştur. Ayrıca Türkiye'ye yapılacak parasal yardımlarla ilgili bir özel anlaşma imzalanmıştır.

Şimdi sırasıyla bu bağışların niteliklerine değinebiliriz:

1. Yardımlaşma Andlaşması ve ekleri TBMM'nce 8 Kasım 1939'da 3738 Sayılı Yasa ile onaylanmıştır⁴⁸. 1 sayılı protokol uyarınca-Hükümetin siyasal sorumluluğu altında-imzası günü yürürlüğe konulan andlaşma onay işlemlerinin bitmesi üzerine 16 Kasım'da hukuksal bakımdan da yürürlüğe girmiştir.

Yukarıda, andlaşma üzerindeki görüşmeler anlatılırken, onun hükümlerinin hangi amaçlarla konulduğu az çok açıklığa kavuşmuştu. Şimdi bunları metin üzerinden sırasıyla özetleyebiliriz:

1. madde, Türkiye'ye karşı bir Avrupa devletinin (Almanya sözkonusu) saldırısı durumunda İngiltere ve Fransa'nın onun yardımına gelmesini gerektirmektedir ve bu yardımın, Balkanlar'da askersel eylemin Bulgar ya da Yunan sınırına erişmesi anında başlayacağı da gizli tutulan 3 sayılı protokolde yazılıdır.

2. maddede, Akdeniz bölgesinde bir Avrupa devletinin (İtalya sözkonusu) saldırısı üzerine, İngiltere ve Fransa'nın ya da Türkiye'nin savaşa sürüklenmesiyle, karşılıklı yardım öngörülmektedir. Bu saldırı İtalya'nın üç devletten birine karşı doğrudan eyleme geçmesiyle olabileceği gibi, bir başka Akdeniz ülkesine saldırı sonunda da ortaya çıkabilirdi. En çok Yunanistan sözkonusu olmakla birlikte, İngiltere'nin müttefiki Mısır, Fransa mandasındaki ülkeler ya da Yugoslavya için de İtalya ile savaşa girişilebilirdi. Başka deyişle, İtalya'nın Akdeniz'de bir saldırısı üzerine üç devletten biri saldırılan ülkenin korunması için eyleme geçerse 2. madde kapsamında savaş başlamış demektir, yardımlaşma yapılacaktır.

"...Savaşa sürükleyen bir saldırı" anlatımı gerçekte, İngiltere ve Fransa istediği için kullanılmışsa da, maddede denge kurmak üzere, Türkiye ile ilgili ikinci paragrafa da konulmuştur.

⁴⁸ Ankara Andlaşması ve ekli 1. ve 2. sayılı protokollerin Türkçe yasal metinleri için bak. Düstur, Ter. III, C. 21, s. 15; Fransızca aslı ve İngilizce çevirisi için bak. Milletler Cemiyeti, Andlaşmalar dizisi, Cilt 200, s. 167, Kütük No. 4689. Her nedense Düstur'da andlaşmaya bağlı özel anlaşmanın metni bulunmamaktadır. Oysa, BM andlaşmalar dizisinde onun metni de konulmuştur. Bizim oradan çevirdiğimiz Türkçesi için bak. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, Cilt I, Bölüm XXXVII, Ankara 1982

Bu madde bir bakıma Akdeniz'de İtalya'ya karşı "statu quo"yu güvence altına alan bir hükümdür.

10 Haziran 1940'da İtalya, İngiltere ve Fransa'ya savaş açıp eyleme geçince (doğrudan saldırı) Türkiye için "casus foederis" olmuştu, İtalya'ya karşı savaşa girmesi gerekirdi. Ancak, yazımızın başında değindiğimiz üzere, Türk Hükümeti "Sovyet çekincesi"ni ileri sürüp "savaş dışı" kalmıştı.

İtalya'nın 28 Ekim 1940'da Yunanistan'a saldırısının da, Türkiye'yi harekete geçirmesi gerektiği akla gelebilirse de, Türk Hükümeti "savaş dışı" kalma kararını sürdürdüğünden bir eyleme geçmemiş, bununla birlikte Bulgaristan'ın da İtalya'nın yanı sıra Yunanistan'a saldırmasını önlemek için, Balkan Pakti uyarınca, onu uyarmış, kıpırdatmamıştır.

İtalya'nın Türkiye'ye saldırısını öngörmekte olan 2. paragrafın uygulanması durumu ortaya hiç çıkmamıştır.

3. madde, İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya verdiği güvenceler gereği savaşa girdiklerinde Türkiye'nin buna yardımcı olmasıyla ilgilidir. Romanya için bu yardımın, Boğazlardan geçişi kolaylaştırmak biçiminde olacağı görüşmeler sırasında anlaşılmıştı:

Romanya 1940 sonbaharında Mihver'in baskısı sonucu Transilvanya'nın bir bölümünü Macaristan'a, Güney Dobruca'yı da Bulgaristan'a bırakacak ve Alman-İtalyan-Japon ittifakına katılacaktı. Böylece bir "casus belli" ortaya çıkmayacak ve üç devletin yardımı sözkonusu olmayacaktı.

Almanya'nın 1941 Nisan'ında Yunanistan'a saldırısı karşısında Türkiye'nin hareketsiz kalması da onun daha önce "savaş dışı" durum içine girmesinden idi. Ancak, gene de Bulgaristan'ı, Balkan Pakti çerçevesinde, tutmak bakımından Yunanistan'a yararlı olmuştu.

4. madde bir Avrupa devletinin (Almanya sözkonusu) İngiltere ya da Fransa'ya saldırısı durumuyla ilgilidir ve 1. maddede öngörülen Türkiye'ye saldırı durumunun karşılığıdır. Şu var ki, 1. maddede, Almanya'nın Türkiye'ye saldırısı yardımlaşmayı gerektirirken, bu maddede yalnızca danışmalar yapılması ve Türkiye'nin iki müttefiki için hiç değilse anlayışlı (hayırhah, bienveillant) tarafsızlık gütmesi öngörülmektedir.

Almanya, İngiltere ve Fransa'ya doğrudan saldırıda bulunmamıştır. Ancak, 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırıya geçmesi üzerine, bu devlete güvence veren iki Batılı devlet Almanya'ya savaş açmıştır. Böyle bir durum ise 5. maddenin kapsamına girmektedir.

5. maddenin ilk paragrafı Almanya'nın İngiltere ve Fransa'nın korumayı kararlaştırdıkları-Yunanistan ve Romanya dışındaki-Avrupa

devletine (Polonya gibi) saldırısı üzerine onların savaşa girmesiyle ilgilidir. Böyle bir durumda, Türkiye ile danışmalara girilip ortak bir eylem işi ele alınacaktır.

Andlaşma imzalandığı sırada, Polonya'ya saldırı nedeniyle, Almanya ile İngiltere ve Fransa arasında savaş 1,5 aydır başlamış bulunuyordu. Türkiye ile müttefikleri arasında danışmalar kuşkusuz sürdürülmüştü. Ancak, ortak bir eylem sözkonusu olmamıştı. Polonya çoktan parçalanıp yok edilmişti. Kaldı ki, Türkiye herhangi bir eylem için ne hazırdı (silâhlar teslim edilmemişti), ne de ondan böyle bir şey istenilmişti. Öyle anlaşılıyor ki, bu paragraf, bir caydırıcılık etkisi yapsın diye, gerçek düşüncenin üstünde bir anlatımla kaleme alınmıştır.

İkinci paragraf ise, Türkiye'nin isteği uyarınca, Almanya'nın Yugoslavya'ya bir saldırısı öngörülerek konulmuştu. Çünkü böyle bir saldırıyı Türkiye kendi güvenliği için tehlikeli sayacağını müttefiklerine görüşmeler sırasında anlatmıştı. Şu da var ki, 6 Nisan 1941'de Almanya Yugoslavya'ya saldırdığı zaman Türkiye "savaş dışı" durum içinde bulunuyordu. Bir ortak eylem sözkonusu olmamıştı.

6. madde andlaşmanın bir savunma paktı olduğunu göstermektedir.

7. madde, Türkiye'nin isteği üzerine, Andlaşmanın, imzacılarından birinin ayrılması ya da onu uygulamaktan kaçınması gibi bir durumda, ötekiyle geçerli kalması düşünülerek konulmuştur. Bununla, Türkiye'nin özellikle İngiltere ile bağları sıkı tutmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim, savaştan sonra, Türkiye Sovyet tehditleriyle karşılaşınca, 1946'da İngiltere bu andlaşmaya bağlılığını belirtip Türkiye'yi destekleyecektir.

8. madde silah bırakışımı (Mütareke, Armistice) ve barışın birlikte yapılmasını öngörmektedir. Türkiye savaşa girmemiş, o nedenle silâh bırakışımına katılması sözkonusu olmamıştır. 1945'te kuramsal olarak Almanya'ya savaş ilânı onu barış görüşmelerine katılmaya da hak kazandırabilirdi. Ancak Almanya ile barış andlaşması yapılmayacaktı.

9. madde andlaşmanın onay işlemleri, yürürlüğe girişi ve süresiyle ilgilidir. Ekli 1 sayılı protokol de andlaşmanın hemen yürürlüğe konulması içindir. Bunlara yukarıda değinmiş bulunuyoruz.

2 sayılı protokol diplomasi tarihimize "Sovyet Çekincesi" (ihtirazi kayıt) olarak geçmiştir. Bu çekince, andlaşmanın Türkiye'ye yüklediği yükümlerin onu Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklenmesini önlemek için konulmuştur. Çekince, İngiltere'nin bir ara ileri sürdüğü gibi yalnız Romanya'ya yardım yüzünden Sovyetlerle çıkacak bir uyuşmazlık için değil, Türkiye'nin istediği gibi geniş ve genel biçimde olmuştur. Metni de

gizli bir mektup verişimi ile değil, Türkiye'nin önerdiği üzere, açık tutulmuş ve andlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılmıştır.

1940 Haziran'ında Türkiye İtalya'ya karşı savaşa girmesi gerekirken bu çekinceyi ileri sürmüştü. Gerçekten savaşa girmesi onu Sovyetler Birliği ile silâhlı bir uyuşmazlığa sürükler miydi? Belki sürüklemezdi. Ancak o sırada Almanya ile anlaşma içindeki Sovyetler Birliği'nin ne yapacağı bilinmiyordu. Kaldı ki, Haziran'da Fransa ezilmiş, İngiltere yalnız kalmıştı. Üstelik Türkiye'ye gerekli silâhlar henüz teslim edilmemişti. Savaşa girmesi, bir işe yaramayacağı gibi, onu ilerde büyük tehlikelere atabilirdi. Nitekim Türkiye'nin bu tutumu İngiltere tarafından da anlayışla karşılanacaktı.

Anlaşmaya ekli 3 sayılı gizli protokolde, savaşta İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile askersel işbirliğinin ve ona yapacakları yardımın, bir Avrupa devletince girişilen saldırının Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına (Bulgaristan'ın Yugoslavya ya da Romanya ile, Yunanistan'ın Yugoslavya ve Arnavutluk ile sınırları) erişmesiyle başlayacağı, başka deyişle, bu saldırının Türkiye sınırına varmasını beklemeden harekete geçecekleri yazılıdır.

Anlaşmanın eklerinden bir başkası olan-ki gizli değildir-özel anlaşma ise nedense Düstur'da, öbür metinlerle birlikte yayımlanmamıştır. Oysa, bu anlaşma İngiltere ve Fransa'da açıklandığı gibi, İngiliz Hükümetince Milletler Cemiyetine gönderilen metinler içinde bulunduğundan, MC Kütüğüne de geçirilmiş ve yayımlanmıştır.

Özel anlaşmaya göre, iki batılı devlet Türkiye'ye:

a) Silâh ve savaş gereçleri satın almak üzere % 4 faizli ve 20 yıl süreli 25 milyon Sterlinlik bir kredi açmayı;

b) Türkiye'nin ekonomik durumunu güçlendirmek üzere % 3 faizli ve 20 yıl süreli 15 milyon Sterlin değerinde altın teslim etmeyi, bunun karşılığının tütün vb. gibi mallarla ödenmesini kabul etmeyi;

c) Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya olan borçlarının ödenmesinde kullanılmak üzere % 3 faizli toplam 3,5 milyon Sterlin kredi açmayı yükümlenmiştir.

Görülüyor ki, Türkiye'nin istediği a) 35; b) 15; c) 10 = 60 milyon yerine, 43,5 milyon Sterlinlik kredi açılmıştır ki, bu o zamanki ölçülere ve Sterlinin değerine göre oldukça önemlidir. Ayrıca faizler düşük, ödeme koşulları da elverişlidir.

Özel anlaşmanın 6. maddesi, Türkiye'nin Üçlü İttifak Andlaşmasıyla üstlendiği yükümlerin (gerektiğinde savaşa girmek) ancak gerekli savaş

gereçlerinin, 25 milyon Sterlinlik kredi karşılığı, ona teslimi, 15 milyon Sterlinlik altının verilmesi ve borçlarının ödenmesi için ayrılacak 3,5 milyon Sterlinlik kredinin açılması koşulu ile, yerine getirilebileceğini hükme bağlamıştır.

İngiltere ve Fransa Türkiye Merkez Bankasına 28 Ocak 1940 günü 15 milyon Sterlinlik 55 ton altını (1982 yılındaki değeri yaklaşık 750 milyon dolar) teslim edince, Dışişleri Bakanı, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine yolladığı mektuplarda, böylelikle Üçlü İttifakın tüm hükümlerinin uygulanmaya konulduğunu bildirmiştir.

Türkiye müttefikleriyle birlikte savaşa girerse, yeni savaş gereçleri verilmesi için yeni anlaşmalar yapılması da hükme bağlanmıştır (Md. 3).

Söz konusu kredilerin ödeme koşullarının düzenlenmesi için öngörülen üç uygulama anlaşması 8 Kasım 1940 günü Paris'te imzalanmıştır⁴⁹

İttifak Andlaşmasına ekli gizli bir bağit da Askersel Sözleşme (Convention Militaire) olmuştur. Sözleşme, Dr. R. Saydam ve İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinden başka, 18 Ekim'de Ankara'ya gelmiş olan İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu Kuvvetleri Komutanları General Wavell ve General Weygand tarafından da imza edilmiştir.

On maddelik bu sözleşmede, düşmanın saldırısı durumunda, nerelerde, hangi hedefler için nasıl eyleme geçileceği ayrı ayrı gösterilmiştir. Sözleşmenin hükümleri şöyle özetlenebilir:

a) Eğer bir Avrupa devletinin (Almanya, İtalya) saldırısına Bulgaristan'ın da katılacağı anlaşılırsa, Türkiye onu kımıldatmayacaktır. İngiltere ve Fransa da Türkiye ile işbirliği yapacaktır.

b) İtalya saldırıya geçerse, Üç Müttefik Oniki Adayı hemen tehlikesiz duruma getirecektir. Harekât, İngiliz-Fransız deniz ve hava kuvvetlerinin desteği ile, Türk kuvvetlerince gerçekleştirilecektir.

c) Yunanistan'a bir saldırı durumunda, İngiltere ve Fransa'nın desteğinin yanı sıra, Türkiye Bulgaristan'ı tutacak, Yunan silâhlı kuvvetleriyle Selânik'te bağlantı ve işbirliği yapılacaktır.

d) Türkiye, ülkesi üzerinde (demiryolları, liman ve hava alanlarında) ve Marmara Denizi'nde Müttefik Kuvvetler ulaştırımını kolaylaştıracaktır.

e) Romanya'ya saldırıyı karşılamak herkesten önce Romen Kuvvetlerine düşmekle birlikte, bu devlete yardım edilecek; Türkiye Bulgaristan'ı tutmakla ve geçişleri kolaylaştırmakla dolaylı olarak, İngiliz-Fransız kuvvetleri ise, olanak ölçüsünde, doğrudan doğruya yardım edecektir.

⁴⁹ Bu Anlaşmalar TBMM'nce 19 Kasım 1942 günü 4171 sayılı bir yasa ile onaylanmıştır. Bak. Düstur, Ter. III, Cilt 23, s. 196

f) Doğu Akdenizin Yakınoğu için önemi nedeniyle ve Türkiye kıyılarının korunması, ayrıca Akdeniz'de gidiş gelişin güvenliği için deniz üstünlüğü korunacaktır.

g) Türkiye'ye olanaklı ölçüde yapılacak maddesel yardım, birlikte hareketin bir gereği sayılacaktır.

h) Gizli haberlerin toplanıp verişilmesinde işbirliği yapılacaktır.

TÜRKİYE, İNGİLTERE VE FRANSA ARASINDA YARDIMLAŞMA ANDLAŞMASI

(*Traité d'Assistance Mutuelle*)

Ankara, 19 Ekim 1939

(*Devlet Başkanlarının adları.....*)

Ulusal güvenlikleri yararına, karşılıklı nitelikte bir andlaşma bağtlamak ve saldırıya karşı koymak için, birbirlerine karşılıklı yardım sağlamak istediklerinden,

(*Temsilcilerin adları.....*)

Madde 1

Türkiye'ye karşı bir Avrupa Devletince girişilecek bir saldırı sonucunda, Türkiye bu devletle savaş durumuna girdiğinde, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel olarak, Türkiye ile işbirliği yapacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardım ve desteği (aide et assistance) göstereceklerdir.

Madde 2

1. Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyen bir saldırı durumunda, Türkiye, edimsel olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir.

2. Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Türkiye'nin karışacağı bir savaşa sürükleyen bir saldırı eylemi durumunda, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel olarak, Türkiye ile işbirliğinde bulunacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardım ve desteği göstereceklerdir.

Madde 3

Fransa ve Birleşik Krallık tarafından, 13 Nisan 1939 günlü demeçlerle Yunanistan ve Romanya'ya verilen güvenceler (garanties) yürürlükte kaldığı sürece, bu iki güvenceden biri ya da öteki nedeniyle Fransa ve Birleşik Krallık savaşa giriştikleri durumda, Türkiye, edimli olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir.

Madde 4

Fransa ve Birleşik Krallık, birine ya da ötekine karşı, 2. ve 3. maddeler hükümlerinin uygulanması gerekmezsin, bir Avrupa devletince yapılan bir saldırı sonucunda, bu devletle savaşa girerse, Bağlı Yüksek Taraflar hemen danışmalarda bulunacaktır. Ancak, şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türkiye böyle bir durumda Fransa ve Birleşik Krallık karşısında, hiç değilse, anlayışlı (bienveillant) bir tarafsızlık güdecektir.

Madde 5

Yukarıdaki 3 maddenin hükümlerine zarar verilmeksizin:

1. Gerek bir Avrupa devletince, Bağlı Yüksek Taraflardan biri hükümetinin, saldırıya karşı, kendi onamı ile, bağımsızlık ve tarafsızlığını korumaya yardımcı yükümlendiği bir başka Avrupa devletine karşı girişilen bir saldırı durumunda,

2. Gerek bir Avrupa devletince girişilip öteki bir Avrupa devletine karşı yöneltilmiş olmakla birlikte, Bağlı Yüksek Taraflardan biri hükümetinin görüşüne göre kendi güvenliği için bir tehdit sayılan bir saldırı durumunda,

Bağlı Yüksek Taraflar etkin görülecek her ortak eyleme girişmek üzere hemen danışmalarda bulunacaklardır.

Madde 6

Bu anlaşma hiçbir devlete karşı yöneltilmiş değildir. Onun amacı, saldırıya karşı koymak için, Türkiye'ye Fransa'ya ve Birleşik Krallığa, gerektiğinde, karşılıklı bir yardım ve destek sağlamaktır.

Madde 7

Bu anlaşmanın hükümleri Türkiye ile öbür iki Bağlı Yüksek Taraftan her biri arasında iki taraflı yükümlülük olarak da geçerlidir.

Madde 8

Bağıtlı Yüksek Taraflar bu andlaşmanın uygulanması sonucu olarak savaşa girişmiş bulunurlarsa, silâh bırakışımı ya da barış için birlikte karar vereceklerdir.

Madde 9

Bu andlaşma onaylanacak ve onay belgeleri olanaklı en kısa sürede ve eşzamanda Ankara'da sunulacaktır. Andlaşma bu sunuş günü yürürlüğe girecektir.

Bu andlaşma 15 yıllık bir süre için bağtlanmıştır. Bağtılı Yüksek Taraflardan hiç biri andlaşmaya son vermek isteğinde olduğunu, bu sürenin bitiminden 6 ay önce öbür iki tarafa bildirmezse, andlaşma 5 yıllık yeni bir süre için kendiliğinden uzamış olacak ve böylece gidecektir.

Aşağıda imzaları bulunan yetkili temsilciler işbu andlaşmayı, onun hükümlerini kabul ederek, imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

Ankara'da, 19 Ekim 1939 günü, üç örnek olarak yapılmıştır.

R. Massigli

H. M. Knatchbull-Hugessen

Dr. Refik Saydam

PROTOKOL NO: 1

Aşağıda imzaları bulunan yetkili temsilciler, bugünkü andlaşmayı imzalanır imzalanmaz yürürlüğe koymak konusunda kendi hükümlerinin anlaşmış bulduklarını saptlamışlardır.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugün bağtlanan andlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Ankara'da, 19 Ekim 1939'da üç örnek olarak yapılmıştır.

(İmzalar)

PROTOKOL NO. 2

Aşağıda imzası bulunan ve yöntemine göre bu konuda yetkili kılınmış olan temsilciler, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasındaki andlaşmayı imza ettikleri sırada şunu kararlaştırmışlardır:

Yukarıda adı geçen andlaşma uyarınca Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile silhl bir uyuramazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek bir eyleme onu zorlayamayacaktır.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugünkü andlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Ankara'da, 19 Ekim 1939,  örnek olarak yapılmıştır.

(İmzalar)

BAŞLICA KAYNAKLAR

- Academie Diplomatique Internationale, Paris “Dictionnaire Diplomatique”, C. IV, “Turquie” maddesinde İsmet İnönü’nün “La neutralité de la Turquie au Cours de la 2. Guerre mondiale” adlı yazısı ve Titulesco’nun “Traité Anglo-Turc et le Pacte d’Entente Balkanique” adlı yorumu.
- Başbakanlık, Basın-Yayın Gen. Md., Ayın Tarihi
- British Stationary Office, “Documents on British Foreign Policy 1919-1939”, London, Third Series, Cilt V, VI, VII
- Department of State, “Documents of German Foreign Policy, 1918-1945,” Washington, Cilt X
- Department of State, “Nazi-Soviet Relations, 1939-1941”, Washington, 1948
- Dışişleri Bakanlığı, “Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)”, Ankara 1973
- Dışişleri Bakanlığı, Arşiv. “Andlaşmalar”, Ankara
- Duroselle, Prof. J.B. Paris, “Histoire Diplomatique de 1919 à nos Jours”, Paris 1981
- Eden, Anthony, “The Eden Memoirs”, London 1962
- Erkin, F. C. “Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi”, Ankara, 1968
- Europe Nouvelle (Revue), “Le Pacte Anglo-Turco- Français”, Paris 21 ve 28 Ekim 1939 sayısı
- Knatchbull-Hugessen, “Diplomat in Peace and and War”, London, 1949
- Massigli, René, “La Turquie devant la Guerre” Paris, 1964
- Ministere des Affaires Etrangères, “Documents Diplomatiques Français, 1932-1939”, Paris, Cilt XV
- Papen (von), “Memoirs”, London 1952
- Soysal, İsmail, “Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları” Cilt I (1920-1945), Ankara, 1982
- Tahsin, Prof. Hasan “Le Pacte Tripartite Anglo-Franco-Turc”, Paris 1940
- Woodward, Sir Llewellyn, (Ed), “British Foreign Policy in the Second World War”, London, 1970-71